

ЎЗБЕКИСТОН ССР МАОРИФ МИНИСТРЛИГИ
СЕРГО ОРЖОНИКИДЗЕ НОМИДАГИ БУХОРО ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

А. Б. АБДУЛЛАЕВ

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК
АДАБИЙ ТИЛИДА
КЎЧИРМА ГАПЛИ
КОНСТРУКЦИЯЛАР

ЎЗБЕКИСТОН ССР „ФАН“ НАШРИЁТИ ТОШКЕНТ—1978

А. Б. Абдуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўчирма гапли конструкциялар, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1978 йил. 112 бет. 140 номда адабиёт.

Ушбу китобда ўзга гапли конструкциялардан бири — кўчирма гапли конструкция, унинг ифода формалари, ундаги компонентларни алоқага киритувчи воситалар, кўчирма гапли конструкцияларнинг қўшма гапга ўхшаш томонлари ва ундан фарқи, кўчирма гапларнинг лексик состави, конструкция составидаги позицияси, умуман кўчирма гапли конструкцияга тааллуқли масалалар баён этилади.

Китоб илмий ходимлар, олий ўқув юртлири ўқитувчилари ва студентларига мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р

филология фанлари доктори, профессор
Ф. А. АБДУЛЛАЕВ

Абдуллаев А. Б.

Ҳозирги ўзбек адабий тилда кўчирма гапли конструкциялар /Масъул муҳаррир Ф. А. Абдуллаев.—Т.: «Фан», 1978.—112 б.

В надзг.: ЎзССР Маориф министрилиги, С. Оржоникидзе номидаги Бухоро давлат пед. ин-ти.
Адабиёт: б. 106—111.

Абдуллаев А. Б. Конструкции с прямой речью в современном узбекском литературном языке.

4Ўз

А $\frac{70102-794}{355(06)-78}$ 204-78

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1978 й.

КИРИШ

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг оламшумул ғалабаси фан ва маданиятнинг тараққиёти, жумладан, ўзбек тилшунослигининг ривожланиши учун ҳам кенг имкониятлар яратди. Ўзбек тили ва унинг грамматикаси илмий асосда чуқур ва ҳар томонлама ўрганила бошланди. Кейинги 50 йил ичида туркий тиллар¹, шунингдек, ўзбек тилини ўрганишга бағишланган бир қатор муҳим тадқиқотлар юзага келди². Лекин ҳозирги кунга қадар туркий тиллар синтаксисига оид проблемалар етарли даражада ўрганилганча йўқ. Шу туфайли туркий тиллар синтаксисининг янги-янги проблемалари келиб чиқмоқдаки, улар устида илмий иш олиб бориш тилшуносларимиз олдида турган энг муҳим вазифалардан биридир³. Проф. Н. З. Гаджиева бу ҳақда қуйидагиларни ёзган эди: Туркий тиллар синтактик структураси тадқиқотчилари олдида, биринчи навбатда, синтаксиснинг назарий асосларини янада чуқурроқ ишлаб чиқиш, синтактик қурилиш тараққиётининг универсал йўлини аниқлаш ва туркий тиллар структурасига хос томонларни рўёбга чиқариш сингари вазифалар туради⁴.

Ўзбек тилшунослигида синтаксисга хос категорияларнинг монографик ўрганилиши, синтаксисга оид бош-

¹ А. Н. Кононов. Тюркская филология в СССР (1917—1967). М., Изд-во «Наука», 1968; М. Ш. Ширалиев. Заметки о сложноподчиненном бессоюзном предложении, ж. «Советская тюркология», 1971, № 4.

² Ш. Шоабдурахмонов. Ўзбек тилшунослигининг камолати, «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1974, 5-сон.

³ А. Н. Кононов. Развитие тюркологии и задачи советского комитета тюркологов, ж. «Советская тюркология», 1974, № 2—3.

⁴ Н. З. Гаджиева. Тюркское языкознание за пятьдесят лет, ж. «Советская тюркология», 1972, № 6.

қа қатор масалаларни назарий жиҳатдан асослаш заруриятини келтириб чиқаради. Жумладан, қўшма гапларнинг атрофлича ўрганилиши⁵ структурасига кўра қисман қўшма гапга ҳам, қисман содда гап (кўчирма гапларнинг ўзлаштира ва бошқа вариантларига ўхшаш бўлган, айрим ҳолларда эса қатор келган мустақил содда гапларнинг комплексидан иборат бўлган ўзга гапли конструкцияларнинг табиати, унинг қўшма ва содда гапга муносабати сингари назарий масалаларни тилшуносларимиз олдига кўндаланг қилиб қўйди. Бу тўғрида ҳозирча тилшунослигимизда муайян бир назарий фикр йўқ: айрим ишларда ўзга гапли конструкциялар қўшма гаплар қаторига киритилади, аммо унинг содда гап формасидаги кўришилари ҳақида фикр баён қилинмайди⁶. Айрим ишларда эса ўзга гапли конструкциялар традицион қоидага мувофиқ ўрганилиб, ўзга гапларнинг автор гапи билан бўлган узвий боғланиши назарга олинмайди⁷.

Рус тилшунослигида ўзга гапли конструкцияларга 10 дан ортиқ кандидатлик ва 2 докторлик диссертацияси бағишланганлигига қарамай, ҳали ҳам бу масалада мунозарали фикрлар баён этилмоқда. Ўзбек тилшунослигида эса ўзга гапли конструкциялар эндигина ўрганилмоқда.

Ушбу ишда ўзга гапли конструкциялардан бири— кўчирма гапли конструкция, унинг ифода формалари, ундаги компонентларни алоқага киритувчи воситалар, кўчирма гапли конструкцияларнинг қўшма гапга ўхшаш томонлари ва ундан фарқи, кўчирма гапларнинг лексик состави, конструкция составидаги позицияси, умуман, кўчирма гапли конструкцияга тааллуқли масалалар ҳақида тўхтаб ўтилади.

Ўзга гапли конструкциялар туркий тилларга оид ишларда махсус ўрганилмаган⁸, бироқ қўшма гапларни ўрганиш процессида ўзга гапларга тегишли айрим мулоҳазалар баён қилинган. Турк тилига оид илк граммати-

⁵ Ғ. Абдурахмонов. Қўшма гап синтаксиси асослари, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1958; М. Асқарова. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар, Тошкент, Уқувпеднашр, 1960.

⁶ М. Асқарова. Қўшма гапларнинг кўчирма гапли тури ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журнали, 1961, № 1.

⁷ А. Исраилов. Чужая речь в современном узбекском литературном языке, АКД, Ашхабад, 1971.

⁸ С. Аширбаев. Из истории изучения грамматического строя узбекского языка, АКД, Ташкент, 1975, стр. 13.

каларда *демоқ* феъли орқали контекстга киритилган гаплар (ўзга гаплар) «илова» гаплар⁹ ёки «киритма гаплар» деб аталганлигини кўрамиз¹⁰.

М. А. Қазем-бек ва П. М. Мелиоранскийларнинг фикрича, *демоқ* феъли кўчирма гапларни кўрсатувчи асосий воситалардан ҳисобланади. Қирғиз тили грамматикаси авторлари эса, умуман, кўчирма гапнинг сўзлашув тилига хослигини, ёзма адабиётда ўзга гапнинг ўзлаштира формасигина мавжудлигини қайд қилганлар¹¹.

Туркий тиллар синтаксиси бўйича чуқур илмий ишлар олиб борилиши туфайли ўзга гапли конструкцияларни атрофлича ўрганиш зарурати келиб чиқди, натижада туркологияда бу масалага бағишланган махсус тадқиқотлар юзага кела бошлади¹². Бу ишларда ўзга гапли конструкциялар, уларнинг грамматик хусусиятлари ва бири-биридан фарқи сингари қатор хусусиятлар конкрет туркий тиллар материали асосида ўрганилди. Жумладан, Х. Курбатовнинг кандидатлик диссертациясида кўчирма гапли конструкция компонентларининг ўзаро зич боғланганлиги ва бир бутунликни ҳосил қилиши: кўчирма гапнинг конструкция составида турли ўринда кела олиши: автор гапининг синтактик жиҳатдан кўчирма гап билан боғлиқ эканлиги; кўчирма гапнинг эргаш гап вазифасини бажара олиши: автор гапидаги эга ва кесимнинг инверсияга учраши кўчирма гапни характерловчи муҳим белгилар сифатида кўрсатилди¹³. Х. Курбатов кўчирма гап ва автор гапи ўртасидаги грамматик муносабат ҳақида фикр юритар экан, айрим поаниқликларга йўл қўяди. Жумладан, у сўзловчи нутқида учрайдиган айрим киновий сўзларни ҳам кўчирма гап қаторига киритади. Унинг фикрича: *У оддий сизирга ва яхши бузоққа ҳам бўлган умидини узди* гапидаги (*оддий сизир*

---

⁹ М. А. Қазем-бек. Общая грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1846.

¹⁰ П. М. Мелиоранский. Краткая грамматика казак-киргизского языка, ч. II, Синтаксис, 1869.

¹¹ Грамматика киргизского языка, Оренбург, 1906, стр. 215.

¹² А. Х. Курбатов. Прямая, косвенная и несобственная прямая речь в татарском языке, АКД, Казань, 1954; М. Мураталиев. Прямая и косвенная речь в киргизском языке, Фрунзе, 1954; А. Нурмахонова. Прямая и косвенная речь в современном каракалпакском литературном языке, АКД, М., 1954.

¹³ Х. Курбатов. Уша асар, 9-бет.

ва *яхши бузоқ*) сингари кўчма маъноли сўзлар—бўлаклар кўчирма гапнинг айрим тури ҳисобланади¹⁴. Бундан ташқари, Х. Курбатов «Кўчирма гап автор гапи билан на шахс-сонда, на майлда мувофиқлашади, аксинча татар тилида автор гапи кўчирма гапга мослашади»¹⁵ дейди. А. Н. Нурмахонова ўзининг қорақалпоқ тилидаги кўчирма ва ўзлаштирма гапларга бағишланган кандидатлик диссертациясида юқоридаги фикрнинг аксини баён қилади: «Ҳатто автор гапидаги феъл формалари кўчирма гапларнинг модал хусусиятларини ифодалаш учун хизмат қилади. Кўчирма гап структурасининг анализи шундай хулоса чиқариш имкониятини беради: *де* феъли нафақат кўчирма гапнинг мавжудлигини кўрсатади, балки кўчирма гапнинг турли оттенкаларини ҳам ўзида ифода этади. Феълнинг *денту* формаси ноаниқлик, гумон маъноларини ўзида акс эттирса, *дер* формаси кўчирма гапда баён қилинган фикр (иш-ҳаракат) келажакда (келаси замонда) амалга ошишини билдиради»¹⁶. Кўринадики, кўчирма гап шакли мустақил кўрингани билан грамматик жиҳатдан ва мазмунан автор гапи билан боғлиқдир.

Ўзбек тилшунослигида ўзга гап ҳақидаги дастлабки маълумотни Н. Саид ва А. Йўлдошевлар томонидан ёзилган «Ўзбек тили грамматикаси» китобида учратамиз¹⁷. Авторлар рус тили грамматикасидан ижодий фойдаланиб, кўчирма ва ўзлаштирма гапга алоҳида боб ажратганлар ва ўзга гап ҳақида дастлабки фикрларни баён қилганлар. Кейинчалик яратилган грамматикаларда ҳам кўчирма ва ўзлаштирма гап ҳақида умумий маълумотлар берилган¹⁸. Ўзбек тилшунослигида кейинги йилларда ўзга гапларга оид ҳам махсус ишлар юзага келди¹⁹. Шунингдек, олий ўқув юрлари филология факультет

¹⁴ Уша асар, 11-бет.

¹⁵ Уша асар, 11-бет.

¹⁶ А. Нурмахонова. Уша асар, 6-бет.

¹⁷ Н. Саид ва А. Йўлдошев. Грамматика, II, Нахв, Тошкент, 1936, 56-бет.

¹⁸ Ҳ. Ғозиев. Ўзбек тили грамматикаси, II бўлим, Синтаксис, Тошкент, 1940, 141-бет.

¹⁹ М. Шарипов. Кўчирма ва ўзлаштирма гап, Тошкент, 1955; Х. Назарова. Эски ўзбек ёзма ёдгорликларида кўчирма гапларнинг қўлланиши. Тошкент, 1959; М. Асқарова. Қўшма гапларнинг кўчирма гапли тури ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, 1-сон; А. Исраилов. Чужая речь в современном узбекском литературном языке, АКД, Ашхабад, 1971.

лари учун чиқарилган дарслик²⁰ ва қўлланмаларда²¹ кўчирма гап ва унинг хусусиятлари ҳақида қимматли фикрлар баён қилинди. Бироқ мазкур ишлар биринчи тажриба бўлганлиги, айримлари кўчирма гапларга махсус бағишланмаганлиги туфайли бу категориянинг барча хусусиятлари, жумладан, қўшма гапга муносабати, ўзга гапли конструкцияларнинг содда гап (*Раис бугун мажлис бўлишини айтди*) шаклидаги формалари, компонентларнинг грамматик, семантик муносабати етарли ўрганилмаган.

Ўзга гапларнинг ифода формалари ҳақида ҳам тилшуносларимиз ўртасида турли қарашлар мавжуд. Жумладан, А. Нурмахонова, М. Муродалшев, бир қатор дарслик ва қўлланмаларнинг²² авторлари ўзга гапларнинг икки хил формаси нутқда қўлланилишини—кўчирма ва ўзлаштирма формалари мавжудлигини қайд қилсалар. Ҳ. Қурбатов, проф. М. Асқарова²³ ва О. Исроилов²⁴ ўзга гапнинг уч формаси—кўчирма, ўзлаштирма ва билатерал—оралиқ (несобственная прямая речь) турлари борлигини кўрсатадилар.

Тилшунослар орасида билатерал гапни ўзга гап турига киритиш мумкинми ёки бу форма бадий асардагина қўлланадиган, унинг конструктив составини ташкил қиладиган стилистик приём турлариданми деган масалада ҳар хил қарашлар мавжуд. Проф. О. С. Ахманова бундай гапларни ички монолог ҳисоблаб, персонажларнинг ички кечинмаларини ифодаловчи бадий приём турларидан биридир деб билади²⁵.

Акад. В. В. Виноградов билатерал гаплар грамматик жиҳатдан турли қондалардан холи бўлган ва стилистик приём сифатида қўлланадиган восита эканлигини ало-

²⁰ А. Фуломов, М. Асқарова. Ҳозирги ўзбек адабий тили, «Синтаксис, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1965, 293-бет; А. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960.

²¹ Ғ. Абдураҳмонов ва А. Маърупов. Ўзбек тилидан қўлланма, Тошкент, 1958; М. Асқарова. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар, 113-бет.

²² Ҳозирги ўзбек адабий тили (коллектив), Тошкент. ЎзССР «Фан» нашриёти, 1966, 491-бет; М. Мирзаев ва бошқалар. Ўзбек тили, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1966, 225-бет.

²³ А. Фуломов, М. Асқарова. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Синтаксис, 301-бет.

²⁴ А. Исроилов. Ўша асар, 20-бет.

²⁵ О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов, М., 1966.

ҳида қайд қилади²⁶. Проф. Ю. Шведова бундай гаплар, бир томондан, ёзувчи тилининг индивидуал характериши белгилайди, иккинчи томондан, стилистик приём сифатида қўлланади²⁷, деб ёзади. Айрим авторлар эса билатерал гаплар ўзга гапдан принципал фарқ қилишини кўрсатганлар. Баъзи бир ишларда эса бу масала ҳал қилинмай қолган. Жумладан, О. Исроилов билатерал гапларнинг кўчирма ва ўзлаштирма гапга яқинлиги ва синтаксиснинг мураккаб масаласи эканлигини қайд қилиш билан чекланган²⁸. Бошқа ишларда ҳам шу ҳолни кузатиш мумкин²⁹.

Бизнинг назаримизда, ўзга гапли конструкциялар синтаксиснинг алоҳида объекти сифатида ўрганилса, унинг моҳиятини чуқурроқ баён қилиш мумкин бўлади. Чунки ўзга гапли конструкциялар ўз синтактик тузиллиши, нутқдаги функцияси, вариантларга эгаллиги билан содда гапдан ҳам, қўшма гапдан ҳам, ҳатто периодлардан ҳам фарқ қилади. Бунда икки хил нутқий қатлам—ўз ва ўзга нутқ бир-бирига қоришган ҳолда ифода қилинади. Шунга кўра, ҳозирги ўзбек адабий тили синтаксисини қуйидагича бўлиш мумкин.

1. Сўз бирикмалари синтаксиси.
2. Содда гаплар синтаксиси
3. Қўшма гаплар синтаксиси.
4. Периодлар синтаксиси.
5. Ўзга гапли конструкциялар синтаксиси

Ўзга гапли конструкция тушунчаси бошқаларнинг фикри ва мулоҳазаларини баён қилиш процессида ўзга шахс ва сўзловчи—автор нутқларининг қоришуви натижасида юзага келади. Унинг составида ўзга гап ҳам, автор гапи—ремарка ҳам маълум синтактик функцияни бажаришидан қатъий назар шу конструкциянинг таркибий қисми бўлиб қолади ва ягона конструкцияни ташкил қилади. Шунинг учун ўзга гапли конструкциялар синсемантик характерга эгадир.

²⁶ В. В. Виноградов. О языке художественной литературы. М., Изд-во АН СССР, 1959.

²⁷ Ю. Шведова. К вопросу об общенародном и индивидуальном в языке писателя, ж. «Вопросы языкознания», 1952, № 2.

²⁸ А. Исроилов. Уша асар, 22-бет.

²⁹ Н. С. Поспелов. Несобственно-прямая речь и формы ее выражения в художественной прозе Гончарова 30—40-х годов. В сб. «Материалы и исследования по истории русского литературного языка», т. IV, М., Изд-во «Наука», 1957, стр. 220.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ўзга гаплар турли йўллар билан ифода қилинади. Тилшунослигимизда ўзга гапларнинг ифода формалари ҳанузгача махсус ўрганилмаган. Ўзга гапларни ўз ичига олган конструкциялар хилма-хилдир. Бу конструкцияларнинг айримлари содда гапга (*Колхоз раиси далада мўл ҳосил етиштирилганини айтди*), айримлари қўшма гапга (*Элмурод тугмачасини қадаётган Дубенкога жиддий деди: «Дунёда биз билмаган кўп нарса бор экан»*) (Шухрат), айримлари эса бутун бир абзацдан иборат бўлиши мумкин. Ўзга гапли конструкцияларнинг ҳаммаси учун ўзга гап ва ремарканинг бўлиши уларни характерловчи умумий белги ҳисобланади. Бу умумийлик уларни бир системага киритади, аммо ўзга гапларнинг ифода характери ёки нутқда қўлланиши бир хилда бўлмайди: айримлари сўзловчи нутқда айнан қўлланса, айримлари ўзлаштирилган ҳолда ёки аралаш ҳолда қўлланилади. Бу ҳол уларнинг парадигмаларини, турларини юзага келтиради.

Бадиий ва илмий асарлар тилини ва вақтли матбуот материалларини ўрганиш ҳозирги ўзбек адабий тилида ўзга гапли конструкцияларнинг қуйидаги турлари мавжудлигини кўрсатади: 1) кўчирма ўзга гапли конструкциялар; 2) ўзлаштирама ўзга гапли конструкциялар; 3) тематик ўзга гапли конструкциялар; 4) чоғиштирама ўзга гапли конструкциялар; 5) билатерал ўзга гапли конструкциялар; 6) аралаш ўзга гапли конструкциялар.

Бу конструкциялар ўзга гапни ифода этиш характери ва синтактик функциясига кўра бир-биридан фарқланади ва биргаликда ўзга гапли конструкция системасининг структура қисмини ташкил қилади.

Ўзлаштирама ўзга гапли конструкциялар³⁰. Бунда сўзловчи ўзгалар гапини грамматик ва лексик томондан ўзгартган ҳолда фақат мазмунинигина қисман сақлаб ўз нутқда қўллайди. Масалан, К. Маркснинг «Тил онг қадар қадимийдир», — деган гапи ўзлаштирама конструкцияда ифода қилинганда қуйидаги формага эга бўлади: *К. Маркс тилнинг онг қадар қадимий эканлигини айтган эди.*

---

³⁰ Ушбу монография кўчирма ўзга гапли конструкцияга бағишланганлиги туфайли, аввало, бошқа турлари ҳақида қисқача тўхтаб ўтишни лозим топдик.

Тилшуносликда ўзлаштира гап кўчирма гапнинг иккиламчи, ўзгартирилган, трансформациялашган формасидир деган фикр кенг тарқалган. Бундай қараш назарий жиҳатдан асосланмаган бўлиб, ўзлаштира гапнинг мустақил ўзга гапни ифода этувчи алоҳида форма эканлигини инкор этади. Аслида ўзлаштира гап кўчирма гапга боғлиқ эмас. У ўзга гапни ифода этувчи олти хил форма, воситанинг биридир.

Ўзлаштира конструкциялар, асосан, газета материалларида, илмий асарларда, жопли сўзлашув тилида қўлланади ва бадий адабиётда кўчирма гапли конструкцияга қараганда кам учрайди. Чунки ёзувчи бадий асарда кўпроқ персонажларнинг ўзини гапиртиради ва кўчирма гапни кенг қўллайди. Кўчирма гап ўзлаштира гапга нисбатан эмоционалликка эга бўлса, ўзлаштира гап қисқа ва ихчамлиги билан характерланади. Ўзбек тилида ўзлаштира гапли конструкция кўчирма гапли конструкциялардан грамматик жиҳатдан тамоман фарқ қилади.

Кўчирма гапли конструкциялар бирдан ортиқ предикатив муносабатга эга бўлган синтактик бутунликлар орқали ифода қилинса, ўзлаштира гапли конструкциялар биргина предикатив алоқага эга бўлган ва содда гапга теги келадиган синтактик бутунлик орқали ифода қилинади. Ўзлаштира ўзга гапли конструкцияларда автор гапининг кесими ҳамма вақт *айтмоқ*, *гапирмоқ* баъзан *ҳикоя қилмоқ* феъллари билан ифода қилинади. Бундай конструкцияларда нутқ маъносига эга бўлмаган, шунингдек, нутқнинг ифода усулини кўрсатувчи *шивирламоқ*, *бақирмоқ* сингари феъллар одатда қўлланилмайди. Ўзлаштира гапли конструкциялар составида ҳам икки хил нутқий қатлам — ўзга ва автор гапи мавжуддир.

Грамматик жиҳатдан ўзга гап автор гапига сингдириб юборилади. Натижада мужассамлаштирилган ягона компонент ҳосил бўлади³¹. Қиёсланг: *Раҳим: мактабдан келдим, — деди.*

Раҳим мактабдан келганини айтди.

Икки предикативли бутунликнинг (ўзга ва автор гапнинг) бир содда гап формасида ифодаланиши туркий

³¹ М. Асқарова. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар, 124-бет.

тиллер системасининг ички қонуниятлари билан изоҳланади ва бу ҳодиса Хинд-европа тиллари системасида учрамайди.

Ўзлаштира гапли содда конструкциялар одатдаги содда гапдан ўз составида ўз ва ўзга нутқ мавжудлиги билан фарқланади. Булар ҳар қандай ўзлаштира гапли конструкциядаги зарурий компонентлар ҳисобланади.

Ўзлаштира гапли конструкцияларда сўзловчи ёки ёзувчининг услуби устунлик қилади, кўчирма гапли конструкцияда эса ўзга шахс услуби устунлик қилади. Ўзлаштира гапли конструкцияда ўзга шахс нутқи сўзловчи томонидан ўз нутқига ассимиляция қилдирилади. Натижада кўчирма гапдаги экспрессивлик, эмоционаллик йўқолади.

Ўзга гаплар ўзлаштира конструкция орқали ифода қилинганда унинг грамматик формасигина эмас, балки стилистик хусусиятлари, модал муносабатлари ҳам ўзгаради, чунки модал муносабатларни ифодаловчи кириш бўлақлар, ундовлар, феъл майллари ўзгартирилади ёки тушириб қолдирилади.

Тематик ўзга гапли конструкциялар. Бу конструкцияда ўзга шахс нутқи ўз ифодасини топмайди, фақат ўзга шахс нима тўғрида, ким ҳақида гапирганлиги англанади. Тематик ўзга гапли конструкциялар илмий асосда ўрганилмаганлиги туфайли айрим тадқиқотчилар уларни ўзлаштира гаплар доирасида текширадилар. Жумладан, О. Исроилов ўз диссертациясида «У ҳамқишлоқларига Тошкент ҳақида, меҳмондўст кичилар ҳақида гапириб берди» мисолини келтириб, уни ўзлаштира гапнинг бир тури деб қайд қилади. Маълумки, юқоридаги мисолда ўзга гапнинг мазмуни (яъни нима дейилгани) ўз аксини топа олмаган, фақат ўзга шахс нима ҳақда гапирганлиги ифодаланган, холос. Шунга кўра, бу типдаги конструкцияларни ўзлаштира гап қаторига киритиб бўлмайди. Бу тематик ўзга гапли конструкция ҳисобланади. Ўзлаштира ўзга гапли конструкцияларда, қисқача бўлса-да, ўзга гап мазмуни ўз аксини топши зарур.

Тематик ўзга гаплар қатнашадиган конструкция ўз синтактик қурилиши ва ўзга гапни ифодалаш харақтирига кўра ўзлаштира гапдан фарқ қилади. Тематик ўзга гап кўпинча воситали тўлдирувчи формасига эга

бўлиб, нима ҳақда, ким ҳақида гапирилди деган сўроқларга жавоб бўлади. Бу жиҳатдан оддий гап бўлагини тўлдирувчига тенг келади ва бошқа содда гаплардан фарқ қилмайди. Бироқ составида автор гапининг мавжудлиги (*у гапирди, у ҳикоя қилди*) уни ўзга гапли конструкцияларнинг бир тури деб қарашни тақозо қилади. Тематик ўзга гапли конструкция ҳам ўзлаштира гап сингари ўзга шахс фикрини ихчам ва қисқа ифода-лаш зарурияти орқасида юзага келгандир. Масалан, *Пионервожатий «Артек» ҳақида болаларга гапириб берди.*

Тематик ўзга гапли конструкциялар кесими одатда нутқ феъллари *гапиришди, сўзлаб берди, ҳикоя қилди* сингарилар билан ифода этилади.

Чоғиштира ўзга гапли конструкциялар. Кўчирма, ўзлаштира ва тематик ўзга гаплардан ташқари ҳозирги ўзбек адабий тилида чоғиштира ўзга гаплар ҳам кенг қўлланилади. Бу типдаги конструкциялар нафақат ўзбекшуносликда, балки умумий туркологияда ҳам мутлақо ўрганилмаган. Мавжуд адабиётларда бу ҳақда маълумот берилмайди. Ўзининг семантикаси ва структурасига кўра чоғиштира ўзга гапли конструкциялар бошқа ўзга гапли конструкциялардан ажралиб туради. Масалан, кўчирма гапдан автор томонидан ўз гапларидек баён қилинганлиги билан фарқланса, ўзлаштира гапдан кўчирма гапга хос грамматик-лексик хусусиятларни тўла сақлаганлиги билан фарқланади.

Чоғиштира ўзга гапнинг юқорида айтилган хусусиятлари унинг шаклан кўчирма гапга ўхшашлигини кўрсатади. Бироқ бунда сўзловчи ўз фикр ва мулоҳазаларини асослаш ёки бошқалар фикрини рад қилиш учун ўзга гапдан фойдаланади. Ўзга гап сўзловчининг ўз гапи билан қоришиб кетади. контекстда *дек, дай* воситасида қўлланилади. Бу воситалар автор гапининг кесимига боғланиб келади. Сўзловчига муносабати жиҳатидан бу гап ҳам сўзловчи, ҳам ўзга шахсга тегишли бўлади. Масалан, *устоз Алишер Навоий айтганидек, илм олмоқ игна билан қудуқ қазимоқ билан тенгдир.*

Чоғиштира ўзга гапли конструкциялар асосан илмий асарларда, матбуотда қўлланилади: *А. Толстой айтганидек, илиқ ва самимий муомалага дуч келган чоғингда ҳар қандай қийинчиликка ҳам бардош беришинг мумкин* (С. Г. Р о м а н о в). Чоғиштира ўзга гап-

ларни баъзан ўзлаштирма гапга, баъзан кўчирма гапга ўхшатиш мумкин. Аммо, ўхшаш грамматик категорияларни ўрганишда нафақат уларнинг ўхшаш томонлари, айни замонда уларни фарқлантирувчи белгиларни ўрганиш ҳам алоҳида илмий аҳамиятга эгадир.

Чоғиштирма ўзга гапларнинг асосий белгилари қуйидагилар,

1. Аввало, бу конструкция ўзининг қўлланиш доираси билан бошқа ўзга гапли категориялардан фарқ қилади: кўпинча илмий ва публицистик асарларда қўлланади.

2. Муштарак функцияни: ҳам кўчирма гап, ҳам ўзлаштирма гапга хос функцияни бажаради.

3. Иккала компонент *дек, дай* каби воситалар орқали боғланади, бу воситалар унинг синтактик функцияси ва грамматик ҳолатини белгилайди.

4. Автор гапи бу конструкцияларда гўё кириш гап функциясини бажаради.

5. Семантик жиҳатдан автор сўзловчи гапи ўзга гапга ўхшатишга эришиши ёки унга асослангани билан фарқ қилади. Ўзга нутқ тегишли бўлган шахс кўрсатилишига қарамай, ўзга гап автор гапидек баён қилинади.

Билатерал ўзга гапли конструкциялар. Ўзга гапларни ифода этувчи формалардан бири бўлиб, асосан, баъдий адабиётда қўлланади. Билатерал ўзга гапли конструкциялар шаклан кўчирма гапга ўхшаса-да, ёзувчи томонидан ўз баёнига сингдирган ҳолда ифодаланиши, кўпинча алоҳида автор гапига эга эмаслиги билан ундан фарқ қилади. Бундай гапларда автор персонаж фикрларини ифода қилмайди, балки унинг ўрнида ўзи ўйлайди ёки гапирди. Шунинг учун билатерал ўзга гапли конструкцияларда автор гапи билан персонаж нутқини ажратиш баъзан жуда қийин бўлади. Хуллас, билатерал гапларда автор ва персонаж нутқи бирлашган ёки мужассамлашган бўлади. Масалан: *Воҳид буни завқ билан томоша қиларкан, Розия билан биринчи марта ўз боғларида танишгани эсига тушиб кетди...* «Яна Розия! Менга бир нима бўлдимми ўзи?» (О. Ёқубов).

Одатда билатерал гаплардан олдин авторнинг гаплари *эсига тушди, ўйлаб қолди, ҳаяжонланди* сингари феъллар билан тугаган бўлади.

Билатерал гап ҳақидаги биринчи маълумот ўзбек тилшунослигида проф. М. Асқарова томонидан баён қилинди. М. Асқарова билатерал гапларни «Ўзиники бўлмаган кўчирма гап» термини билан атаб, бу гапларнинг кўпинча бадний адабиётда қўлланишини қайд қилади. Бироқ рус тилидаги «несобственная прямая речь» «ўзиники бўлмаган» маънода эмас, балки чин, ҳақиқий эмас, деган маъноларда қўлланилади, шунинг учун бу терминни М. Асқарова бошқа ўринда «Ўзиники бўлмаган ўзга кўчирма гап» термини билан аташга зарурият сезган. Аммо бу иккала термин ҳам назаримизда «несобственная прямая речь»га мувофиқ келмайди, унинг моҳиятини очиб бера олмайди. «Несобственная прямая речь» татар тили грамматикасида «оралиқ, ўртоқ гап» термини орқали берилган. Бу типдаги гап ҳам автор, ҳам персонажга тааллуқли эканлиги ҳисобга олинса, билатерал (икки томонлама) терминини қўллаш тўғри бўлар. Чунки бунда автор персонаж тилидан гапиради. Персонажнинг кўрган-билганлари автор томонидан ўзлаштира гапдек, аммо кўчирма гапга хос хусусиятларни тўла ёки қисман сақлаган ҳолда персонажнинг ўз сўзлари, ўз қарашлари орқали ифода қилинади. Бу гап ҳам авторга, ҳам ўзга персонажга тегишлидек туюлади.

Демак, таъсирчанликни ошириш мақсадида бадний приём сифатида ёзувчи персонажнинг ўй-хаёлларини унинг сўзлари сингари баён қилади. Масалан: *Бир нарса Ойшахонни изтиробга солди. Саттор Ойшахон билан яшаётганидан бахтиёрми? Бояги қиз... кўзлари мўлтираб кетди... Ойшахоннинг ўзи-чи? Унга осонми бундай яшаш?* (П. Қодиров. «Эрк»).

Маълумки, миллий адабий тиллар ўзаро бир-бирига таъсир қилиш асосида бойийди. Бу ўринда рус тилининг СССРдаги барча халқлар тиллари тараққиётига кўрсатаётган ижобий таъсири алоҳида аҳамиятга эгадир. Билатерал гаплар ҳам рус тили таъсирида ўзбек тили синтаксисида пайдо бўлган грамматик категория -бўлиб, ёзувчига бадний асарда персонаж ички дунёсини янада ёрқинроқ тасвирлаш имконини беради.

Аралаш ўзга гапли конструкциялар. Ўзга гапли конструкцияларнинг кўриб ўтилган турлари бир хил синтактик қурилишга эга эканлиги билан характерла-

нади. Ўзбек тилида баъзан ўзганинг нутқи аралаш ҳолда, яъни ҳам кўчирма гап, ҳам ўзлаштира гап шаклида бир конструкция орқали ҳам ифода қилинади. Масалан: *Ҳамшира хотин кириб, Маъмуржоннинг ақлли бола эканлигини, (ўзлаштира гап), тез-тез «Қачон тузаламан? деб сўрашини (кўчирма гап) гапириб берди.*

Аралаш, ўзга гаплар составида буйруқ, сўроқ, ундов гаплари бўлган ўзга гапларни ўзлаштира формада ифодалаганда юзага келади.

КЎЧИРМА ГАПЛИ КОНСТРУКЦИЯЛАР

ГРАММАТИК ХАРАКТЕРИСТИКА

Кўчирма гапли конструкциялар ўзга гапли ифода этувчи энг асосий форма бўлиб, ўзбек адабий тилида кенг қўлланади.

Кўчирма гапли конструкция ва ундаги компонентларнинг функцияси ҳақида мавжуд лингвистик адабиётларда қисқа ва деярли бир хил фикрлар баён қилинади: «Бошқа кишининг нутқи айнан берилса, уни кўчирма гап деб аталади»¹. Автор II шахс гаплини ўз гапли ичига кўчирма гап формасида киритганда, унинг барча лексик, синтактик, интонацион ва шу каби хусусиятларини сақлайди ва эгаси томонидан қандай айтилган бўлса, худди ўша хилда ўзгаришсиз айнан кўчиради². «Бошқаларнинг (ўзганинг) фикри ёки гапидаги семантик, лексик, грамматик ва синтактик хусусиятлар сақланиб, мустақил гап шаклида, автор гапли билан бирга ифодаланса, кўчирма гап дейилади»³. «Ўзгаларнинг ҳеч ўзгаришсиз айнан берилган гапли кўчирма гап дейилади»⁴ Бу фикрлар бир-бировини тўлдириши, айримлари эса ихчам баён қилинганлиги билан характерли бўлиб, уларда кўчирма гапнинг белгилари таъриф этилган. Рус тилшунослигидаги мавжуд ишларда ҳам худди шу ҳолни кўриш мумкин⁵.

¹ Х. Ғозиев. Ўзбек тили грамматикаси, II, Синтаксис, Тошкент, 1941, 155-бет.

² М. Шарипов. Ўзбек тилида кўчирма ва ўзлаштира гаплар, Тошкент, 1955, 3-бет.

³ М. Асқарова. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўшма гаплар, Тошкент, Уқувпеднашр, 1960, 114-бет.

⁴ М. Мирзаев ва бошқалар. Ўзбек тили, Тошкент, «Уқитувчи» нашриёти, 1969, 248-бет.

⁵ Современный русский язык. Синтаксис, М., Изд-во «Наука», 1958, стр. 185.

Бизнинг назаримизда бу таърифлар янада тўлдирилиши керак. Чунки кўчирма гаплар сўзловчининг ўзи томонидан олдинроқ айтган гаплари ёки бошқа шахс томонидан ҳали айтилмаган ва айтишга мўлжалланган фикрларининг ҳам ифода формаси эканлиги бу таърифларда ўз аксини топа олмаган. Бундан ташқари, барча таърифларда кўчирма гапда ўзга шахснинг гапи айнан ифодаланиши муҳим белги сифатида қайд қилинган. Кўчирма гапда ҳамма вақт ўзганинг фикри айнан келтириладими, деган масалада тилшунослар ўртасида турлича қараш мавжуд. Проф. В. И. Кодухов, М. К. Милых, А. И. Зарецкийларнинг фикрича, кўчирма гапларда ҳам ўзганинг гапи тахминан, ўзгартирилган ҳолда ифода қилиниши мумкин. Аммо ўзганинг қисқартирилган ёки ўзгартирилган фикр ёки гаплари кўчирма гап структурасида ўз аксини топа олмайди. Кўчирма гапда, ундаги фикрнинг айнан ифода қилинган-қилинмаганлигидан қатъи назар, ўзганинг гапи айнан берилаётганлиги тасаввур қилинади. Бу ҳол кўчирма гапнинг формал грамматик хусусияти билан изоҳланади. Проф. А. Н. Гвоздев айтганидек, фақат ремарка соҳадаги айрим лексик бутунликлар ёки грамматик формалар кўчирма гапнинг тахминан ифода қилинаётганлигини кўрсатиши мумкин⁶. Масала, *Ўқувчилар тахминан қуйидагиларни айтдилар: «Биз ота-онамиз яратган нозу неъматларнинг қадрига етамиз ва уни янада кўпайтирамиз»*. Бу конструкцияда автор гапидаги тахминан сўзи кўчирма гап ўзга гапни айнан баён қилмаётганлигини билдирмоқда. Демак, кўчирма гапни конструкция ўзга гапнинг айнан ифода формаси деган таъриф билан тўлдиришни талаб қилади.

Кўчирма гапни конструкцияда сўзловчи нутқида нутқ процессидан олдин айтилган ёки айтишга мўлжал қилинган ўзга нутқнинг, баъзан эса сўзловчининг ўзи томонидан олдин айтилган гапларнинг бўлиши асосий белги сифатида хизмат қилиши лозим.

Шундай қилиб, ўзга шахс нутқиға хос (кўчирилаётган гап ўзга шахс ёки сўзловчининг ўзига тегишли бўлишидан қатъи назар) лексик, грамматик ва стилистик белгиларнинг бўлиши, баён қилинаётган фикр нутқ-

---

⁶ А. Н. Гвоздев. Современный русский литературный язык, И. М., 1973, стр. 318.

да олдин қўлланган бўлиши ва контекст ёки суҳбат доирасига киритувчи восита—автор гапининг мавжудлиги кўчирма гапни кўрсатувчи асосий белгилардан саналиши керак. Бу белгилар кўчирма гапда ўзгаларнинг гапи айнан ва ўзгартирилган ҳолда қўлланиши, шунингдек, кўчирма гап вазифасида ҳам ўзга шахс, ҳам сўзловчининг ўз сўзлари, гаплари қўлланиши мумкинлигини кўрсатади ва ортиқча изоҳлардан қутқаради.

Мавжуд илмий-лингвистик адабиётларда, шунингдек, грамматикаларда қўлланаётган «Кўчирма гап» термини сўзловчи нутқида ёки контекстда бошқа шахсларнинг нутқи, гапи ишлатилганлиги жиҳатидан тўғри танланган терминдир, албатта. Аммо ўзганинг гапи ўзбек тилида, шунингдек, бошқа тилларда ҳам нутқда ёлғиз қўлланилмайди. Кўчирма гап автор гапи — ремарка билан биргаликда, у билан бир бутунликни ташкил қилган ҳолда қўлланади. Ремарка бундай ҳолларда кўчирилаётган гапнинг кимга қарашли эканлигини, қандай шароитда айтілаётганлигини билдириш учун хизмат қилади, яъни бутунлиқнинг потенциал қисмини ташкил этади⁷. Демак, кўчирма гап автор гапи билан зич боғланган бўлади ва бирга қўлланади. Ҳатто автор гапининг кўчирма гап интонациясидан белгилаб бериши (*Мингбоши Тўра Муқимийга дўқ ура бошлади: «Мендан нега яширдингиз?!»*) бу иккала компонент (автор гапи ва кўчирма гап) бир бутун эканлигидан яна бир марта далолат беради.

Бу бутунлик ремаркаларнинг нотугал фикрни ифодалишида ҳам ўз аксини топади. Ремаркадаги нотугаллик дастлаб унинг интонациясида намоён бўлади. Нотугал фикр ифодалаш, хусусан, препозитив ремаркаларда яққол кўзга ташланади: *Олимжон қизнинг шубҳа ва хавотир тўла кўзларига боқди-ю, кулимсираб жавоб берди:*

— *Ахир, урушда эдим-да* (Ш. Рашидов).

Ремаркадаги бу нотугаллик ҳамма вақт кўчирма гап орқали тўлдириб борилади. Шундай қилиб, ремарка ва кўчирма гап ўзаро боғлиқ бўлиб, ягона синтактик конструкцияни ҳосил қилади. Кўчирма гап ва автор гапининг бундай специфик хусусиятлари бу компонентлар

⁷ Грамматика русского языка, Синтаксис, II, ч. II, М., Изд-во «Наука», 1954, стр. 411.

ни бир-бирдан ажралган ҳолда тасаввур қилишга, шбу бутунликни бир компонент (ўзга гап)га қараб «кўчирма гап» деб аташга имкон бермайди. Чунки «кўчирма гап» компонентлардан биринигина ифодалайди, ҳолос.

Демак, биринчидан, кўчирма гап қандай формада бўлмасин, автор гапи билан биргалликда қўлланади⁸. Иккинчидан, кўчирма гап алоҳида олиб қаралганда, кўпинча кузатилган мақсад англашилмайди. Ниҳоят, кўчирма гап ва автор гапи ўртасидаги грамматик ва семантик муносабат уларни айрим-айрим олиб талқин қилишга йўл қўймайди⁹. Қайд қилиб ўтилган хусусиятлар кўчирма гап термини ўрнига, рус тилшунослигидаги сингари, «кўчирма гапли конструкция» терминини қўллаш тўғрилигини ва мувофиқлигини кўрсатади, чунки бу термин ҳам автор, ҳам кўчирма гапни ўзида мукассамлантиради.

КЎЧИРМА ГАПЛИ КОНСТРУКЦИЯ ВА ҚЎШМА ГАП

Умумий тилшуносликда бир синтактик бутунлик, бир бутун конструкция ҳақида кейинги йилларда қатор илмий асарлар юзага келди¹⁰, аммо синтаксиснинг асосий объекти сифатида фақат гап категорияси инobatга олинганлиги туфайли гап категорияси ҳажмидан каттароқ категория — синтактик конструкциялар ўзбек тилшунослари диққатидан четда қолиб келмоқда ва шу сабабли кўчирма гапли конструкциялар қўшма гапнинг бир тури сифатида талқин қилинмоқда. Таниқли рус тилшуноси Г. П. Уханов, синтаксиснинг асосий вазифаси сўз бирикмалари ва гап категориясини ўрганиш билан бир қаторда яхлит синтактик бутунликларни ҳам ўрганишдан иборат эканлиги ҳақида тўхталиб: «Қўшма гапларни ўрганиш процессида, бир томондан, гаплар ўртасидаги, иккинчи томондан, яхлит синтактик бутун-

⁸ М. К. Милых. Прямая речь в художественной прозе, Ростов-на-Дону, 1958, стр. 13.

⁹ Г. М. Чумаков. Прямая речь в современном русском языке, АКД, Киев, 1953, стр. 8.

¹⁰ Н. С. Поспелов. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры, см.: «Доклады и сообщения ин-та русского языка АН СССР», вып. 2, М., 1948; Ю. Шведова. К изучению русской диалогической речи, реплики-повторы, ж. «Вопросы языкознания», 1966, № 2.

ликлар ўртасидаги муносабатларнинг ўзаро алоқасини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Мураккаб синтактик бутунлик — бу айрим ажратиб олинган мустақил гапларнинг типик боғлашмасидир. Бундай бутунликлар ўз мазмуни ва синтактик қурилишига кўра бир яхлит бутунликни ташкил қилган бўлиб, нутқнинг махсус коммуникатив бирлиги сифатида намоён бўлади. Булар, аввало, ўз составининг бўлиниши жиҳатидан биринчи навбатда гаплардан фарқ қилади»¹¹, дейди.

Дарҳақиқат, тил фактлари шуни кўрсатадики, фикр мазмуни баъзан бир гап доирасига сигмай қолади, синтактик яхлитлик ва мазмуний тугаллик гапга нисбатан кенгроқ конструкциялар орқали ифодаланади. Шундай ифодаланиш натижасида мураккаб синтактик бутунлик — гапга нисбатан янги мазмунга эга бўлган синтактик конструкциялар, синтаксиснинг янги объекти юзага келади. Компонентларнинг грамматик ва семантик муносабатига кўра бир бутунликни ташкил қилувчи бундай конструкциялар, жумладан, кўчирма гапли конструкцияларнинг грамматик табиати ва унинг қўшма гапга муносабати ҳақида тилшуносларимиз ўртасида турлича қарашлар мавжуд: татар тилшуноси проф. М. З. Закиев бундай бутунликлар — периодларни 3-группага: содда гаплардан, қўшма гаплардан ҳамда мураккаб синтактик бутунликдан ташкил топган периодларга бўлади. У кўчирма гапли конструкцияларни қўшма гаплардан ажратиб, периоднинг 3-тури составига киритади¹²⁻¹³. Проф. З. Х. Таги-зода озарбайжон тили қўшма гапларини ўрганар экан, кўчирма гапли конструкцияларга ҳам ўз муносабатини билдиради. Кўчирма гап қўшма гапнинг асинтетик ва синтетик формаларини, ўзлаштирма гап эса аналитик эргаш гапли қўшма гапларни эслатади, — деб ёзади ва кўчирма гапли конструкцияларни қўшма гаплар қаторига киритмайди¹⁴. А. Э. Абдуллаев эса бош гапнинг кесими нутқ феъллари билан ифодаланганда, кўчирма ёки ўз-

¹¹ Г. П. У х а н о в. Типы предложений разговорной речи, соотносительно со сложными синтаксическими единствами. См.: Развитие синтаксиса современного русского языка, М., 1966, стр. 23.

¹²⁻¹³ М. З. Закиев. Синтаксический строй татарского языка, АДД, Казань, 1963, стр. 27.

¹⁴ З. Х. Таги-заде. Сложные предложения в современном азербайджанском литературном языке, АДД, Баку, 1955, стр. 38.

лаштирма гап тўлдирувчи эргаш гап вазифасида келадиган, деб кўчирма гапли конструкцияни қўшма гапларнинг бир тури сифатида талқин қилади¹⁵. Бошқирд тилшуноси Г. Г. Сайтбатталов ҳам шундай фикрда¹⁶.

Проф. В. И. Кодухов кўчирма гап ва автор гапи биргаликда боғловчисиз қўшма гапни эслатади, деб ёзади¹⁷. Айрим авторлар эса автор гапини киритма гаплар қаторига қўшадилар¹⁸.

Кейинги йилларда проф. М. Қ. Милих бу категорияни рус тили материаллари асосида чуқур ўрганиб, ўз хулосаларини эълон қилди. Бу олимнинг фикрича, автор гапи ва кўчирма гап бир бутун конструкцияни ташкил этади, бу типдаги конструкция компонентларининг бириктирувчи аниқ ташкилий маркази мавжуд. Бу марказ конструкция составидаги автор гапи кесими ифодаланган феълдир. Автор гапидаги феъл бу иккала компонентнинг мантиқий боғлиқлигини кўрсатиб туради. Кўчирма гап автор гапига боғлиқ, унга бўйсунди, кўчирма гапнинг синтактик табиати автор гапи (асосан феъл) орқали белгиланади. Шундай қилиб, кўчирма ва автор гаплари қўшма гапдан фарқли бўлган бир бутун конструкцияни ташкил қилади¹⁹.

Ўзга гапли бутунликлар ўзбек тилшунослигида ҳозиргача яхлит конструкция сифатида ўрганилганича йўқ. Фақат сўнгги йилларда автор гапи кўчирма гап билан биргаликда қўшма гапни ташкил қилади, деган тезисларгина пайдо бўла бошлади. Чунончи, проф. М. Асқарова: «Сўзловчи баъзан ўзганинг гапини ҳам ўз нутқида ишлатади. Шу асосда қўшма гапнинг яна бир тури ҳосил бўлади»²⁰,— деб ёзади. Баъзи тилшунослар «автор гапи билан кўчирма гапнинг бирга қўлланиши натижасида қўшма гап конструкцияси келиб

¹⁵ А. Э. Абдуллаев. Сложноподчиненные предложения в современном азербайджанском языке, АДД, Баку, 1963, стр. 88.

¹⁶ Г. Г. Сайтбатталов. Синтаксис сложного предложения башкирского языка, АДД, Баку, 1963, стр. 53.

¹⁷ В. И. Кодухов. Прямая и косвенная речь в современном русском языке, Л., 1957, стр. 13.

¹⁸ А. Г. Руднев. Синтаксис осложненного предложения, М., 1959, стр. 137.

¹⁹ М. Қ. Милых. Конструкция с прямой речью как синтаксическая единица, ж. «Филологические науки», 1961, № 4.

²⁰ М. Асқарова. Қўшма гапларнинг кўчирма гапли тури ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1961, № 1, 35-бет.

чиқади» деган фикрни баён этади²¹. Доцент Х. Назарова эса: «Баъзи кўчирма гаплар автор гаплари билан боғланиб, грамматик жиҳатдан унга нисбатан ўз мустақиллигини сақлайди. Бу хилдаги автор гапи ва кўчирма гап биргаликда қўшма гапини ташкил қилиб, уни боғланган қўшма гап дейиш мумкин. Иккинчи хил кўчирма гап эса грамматик жиҳатдан ўз мустақиллигини йўқотган бўлиб, автор гапини изоҳлаб келади ва унга нисбатан эргаш гап вазифасини бажаради. Шунга кўра уларни мустақил кўчирма гаплар ва эргаш гапга айланган кўчирма гапларга бўлиш мумкин»²² дейди. О. Исроилов ҳам ўз ишида ўзга гапли конструкциялар қўшма гапини ташкил қила олишини алоҳида қайд қилган. Аммо кейинчалик бундай конструкцияларнинг қўшма гапдан фарқли эканлигини англаб, кўчирма гапли қўшма гап одатда икки қисмдан: автор гапи ва кўчирма гапдан иборат бўлади. Кўчирма гапли қўшма гап одатдаги қўшма гапга нисбатан мураккаб конструкцияни ташкил қилади,²³ дейди.

Юқоридагилардан кўришиб турибдики, кўчирма гапларнинг структураси, формаси ҳақида турлича қарашлар мавжуд.

Кўчирма гапли конструкцияларни қўшма гапнинг бир тури сифатида талқин қилиш, бизнингча, традицион тилшуносликда фикрни ифодалаш учун фақат «гап» термини мавжудлиги билан изоҳланади, чунки ҳар қаандай нисбий тугал фикрни ифодаловчи парча гап доирасига кириши лозим. Шунга кўра, гапга нисбатан мураккаброқ конструкциялар ҳам қўшма гап тушунчасига киритилиб келинмоқда. Ҳолбуки, айрим конструкциялар, жумладан, кўчирма гапли конструкцияларни гап доирасида ўрганиш бу бутунлиkning ўзига хос томонларини ёритишга имкон бермайди. Шунга кўра, айрим тилшунослар кўчирма гапли конструкцияларни қўшма гапнинг бир тури сифатида ўрганишга қарши чиқади²⁴.

²¹ Ҳозирги ўзбек адабий тили, 2-китоб, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1966.

²² Х. Назарова. Эски ўзбек ёзма ёдгорликларида кўчирма гапларнинг қўлланиши, Тошкент, 1959, 9-бет.

²³ А. Исроилов. Чужая речь в современном узбекском литературном языке, АҚД, Лашхабад, 1971.

²⁴ М. К. Милых. Кўрсатилган асар; Б. П. Ардентев. Мысль и язык, Кишпнев, 1965, стр. 4.

Автор гапи билан кўчирма гап бир-бири билан алоқадор бўлса-да, уни қўшма гап конструкцияси компонентлари ўртасидаги муносабат билан тенглаштириб бўлмайди. Кўчирма гапли конструкцияларнинг айрим турлари қўшма гапга формал томондан ўхшайди, ammo улар синтактик қурилиши, компонентларининг конструкция соҳабидаги функцияси, интонацион ўзига хослик ва бошқа бир қатор белгилари билан қўшма гаплардан фарқ қилади. Кўчирма гапларнинг тўлиқсиз формаси ва ўзлаштира формаларининг содда гапга тенг келишини ҳисобга оладиган бўлсак, кўчирма гапли конструкцияларни, умуман, қўшма гаплар доирасига киритиб бўлмаслиги аниқ.

Бу масалани янада равшанроқ ёритиш учун конструкциялар ўртасидаги ўхшашлик ва фарқли томонларини қуйида алоҳида баён қиламиз.

1. Қўшма гап компонентлари ягона интонация воситасида бирлашади, ундаги содда гаплар ҳам грамматик формаси, ҳам интонациясини ўзгартириб, қўшма гапнинг гаркибий қисмига айланади. Кўчирма гапли конструкцияларда эса ҳар бир компонент ўз мустақил интонациясига эга: автор гапи дарак интонацияси, кўчирма гап дарак, ундов, сўроқ интонациясига эга бўлиши мумкин. Компонентлар ўртасидаги семантик муносабат уларни ўзаро бирлаштиради ва бутун бир конструкцияни шакллантиради.

Мисол: *У мени кўриши биланоқ хатга қаради-да, амалдордан:— Айний шуми?— деб сўради* (С. Айний). *«Нима учун бу ерга келдинг?» деб сўради чол* (Ф. Абдуллаев. «Хоразм эртаклари»).

2. Кўчирма гапли конструкция компонентларини, автор гапидаги бўлакларни мазмунга ҳалал етказмай, бе-малол алмаштириш мумкин. Қўшма гапда бундай қилиб бўлмайди.

Мисол: *В. И. Ленин шундай деган эди: «Меҳнат унумини ошириш асосий вазифалардан биридир».* 1) *«Меҳнат унумдорлигини ошириш,— деб айтган эди В. И. Ленин,— асосий вазифалардан биридир»;* 2) *В. И. Ленин: «Меҳнат унумдорлигини ошириш асосий вазифалардан биридир»,— деб айтган эди;* 3) *«Меҳнат унумдорлигини ошириш асосий вазифалардан биридир»,— деб айтган эди В. И. Ленин.*

3. Кўчирма гапли конструкция компонентларидаги

фeъл (кесим) турли шахсларни кўрсатади. Бу ҳол қўшма гапда деярли учрамайди. Чоғиштиринг: *Қачондан бери қизларнинг суҳбатидан қочадиган бўлдингиз? — кулиб унга тегишди Муҳаррам (Шуҳрат). Онахоннинг юраги бир нарсани сезгандай бўлди-да, оёқлари беихтиёр олдинга юрди (А. Мухтор).*

4. Кўчирма гапли конструкцияларнинг айрим тури бир содда гапга, ҳатто бир гап бўлагига тенг бўлади: *Сўнги сўзлар Яйранинг ғашини келтирса ҳам, у ўзини босиб, «хўп» дегандай (у: «хўп», — деди — конструкцияснни эсланг) бошини ирғатди (П. Қодиров).* «Хўп» дегандай — кўчирма гапли конструкция бошини ирғатди кесимга нисбатан бир гап бўлаги — равиш ҳоли вазифасини бажармоқда. Қўшма гап эса ҳеч қачон бундай хусусиятга эга бўла олмайди. М. Асқарова кўчирма гап икки ёки ундан ортиқ гапларнинг мазмунан бирикуви ёки мустақилликни сақлаган ҳолда қўшилишидан ташкил топган, унда неча гап борлигидан қатъи назар, ўзлаштирма гап биргина содда гапдан тузилади. Автор гапининг бош бўлаклари... сақланиб, кўчирма гап бирикмали тўлдирувчига айланади, деб ёзади. Дарҳақиқат, шундай. Бу ҳодиса ўзга гапли конструкцияларни қўшма гап қаторига киритмаслик учун яна бир асосдир.

5. Тўлиқсиз кўчирма гапли конструкцияларда компонентларнинг биттаси тушириб қолдирилиши мумкин. Туширилган компонент иккинчи компонентдаги ундалма ёки олдинги автор гаплари орқали англашилади:

— *Дада, ғўзамиз кўп зарарландими?*

— *Ҳа, қизим, кўп зарарланди (Ш. Рашидов).*

Қўшма гапларда бундай тўлиқсиз қўлланиш ҳоллари йўқ.

6. Кўчирма гапли конструкция компонентлари ифода мақсадига кўра турлича бўлади. Қўшма гап компонентлари эса биргаликда ё дарак, ё сўроқ, ё ундов ган бўлиб келади: *Отахон, колхозга раисмисиз? (сўроқ гап) — деб сўради кассир хотин (дарак гап). Қиз юмшоқ ва оҳангдор товуш билан деди: (дарак гап). «Ҳорманг, синглим!» (ундов гап) (Ойбек).*

7. Кўчирма гаплардан бир компоненти насрий формада, иккинчиси шеърий формада берилиши мумкин. Бу ҳол ҳам бу бутунликнинг қўшма гапдан фарқли эканлигини тасдиқлайди:

*Алишер Навоий... бир ғазалида шундай дейди:
Тут гадолиғни, Навоий, муғтанам,
Шоҳлар олдинда бош индурма кўп.*

8. Кўчирма гаплардаги компонентлар грамматик функциясидан ташқари турли стилистик вазифаларни бажариб келади: автор гапи сўзловчининг нутқ темпи, турли психик ҳолати, ташқин кўриниши ва у ёки бу гапни қай ҳолда айтганлигини билдириш учун хизмат қилади.

Бу функцияларни ремарка составидаги турли хил лексик бутунликлар бажарадики, бу хусусиятларни биз қўшма гап компонентлари составида, табиатида учратмаймиз:

1. Автор гапидаги феъл кесим сўзловчининг нутқ процессидаги ҳолатига характеристика беради: «*Бас!*» — *қ и ч қ и р д и Мирзакаримбой (О й б е к)*.

2. Сўзловчи шахс характери, нутқ процессидаги ҳолати феъл кесимдан олдин қўлланган равиш ҳоли орқали англашилади: «*Мен бунга ишонмайман*», — *деди Сўна-ул а с т а (А. М у х т о р)*.

3. Кўчирма гапдаги фикрлар кимга тегишли эканлигини билдиради. Бу ҳолат ремаркадаги эга орқали ифода қилинади: «*Ойиси билан келган*», — *деди М а р а т ц я л и н қ и р а б (Ш у ҳ р а т)*.

4. Ремарка — автор гапи составидаги феъл-кесим кўчирма гапнинг синтактик ҳолати, унинг дарак, сўроқ, ундов ёки буйруқ эканлигини кўрсатади, бундай вақтда шуларга мос семантикага эга бўлган феъллар ремаркада кесим вазифасини бажаради: «*Бу бешик бу ерга қаёқдан келди?*», — *деб сўрабди эри («Хоразм эртаклари»)*. *Шогирдларига баъзан ўзбекча, баъзан русча сўзларни аралаш қилиб, б у й р у қ б е р а р д и: «Брат, планни твордий тузиш керак!» (М и р м у ҳ с и н)*. «*Одам тирик бўлса топшиар экан*», — *деди у ҳам мени омон кўргани-ли ҳамон ишонмаётгандай (А. М у х т о р)*.

Қайд қилиб ўтилган хусусиятлар кўчирма гапли конструкцияларни қўшма гапнинг бир тури сифатида ўрганиб бўлмаслигини кўрсатади ва уни алоҳида синтактик конструкция деб олиш лозимлиги ҳақидаги фикр-ни тасдиқлайди.

КЎЧИРМА ГАПЛИ КОНСТРУКЦИЯЛАРНИНГ СТРУКТУРАСИГА КЎРА ТУРЛАРИ

Кўчирма гапларнинг структурасига кўра турлари тилшуносликда атрофлича ўрганилмаган назарий масалалардандир. Ҳолбуки, кўчирма гапли конструкция структурасини ўрганиш бу хилдаги конструкцияларнинг типларини белгилашга йўл очади ва кўчирма гапли конструкцияларнинг табиатини чуқурроқ ўрганишга ёрдам беради.

Кўчирма гапли конструкцияларни структурал классификация қилишда, бизнингча, аввало кўчирма гап ва ремарканинг конструкция составидаги ўзаро боғланиши, кўчирма гап ва ремарканинг автор баёнига муносабати, шунингдек, ремарка ва кўчирма гапнинг конструкция составидаги миқдори асос қилиб олиниши лозим. Чунки бу ҳолатлар кўчирма гапли конструкция структурасини белгиловчи муҳим омиллардан ҳисобланади.

Ана шу хусусиятларни ҳисобга олиб, кўчирма гапли конструкцияларни структурасига кўра уч асосий типга ажратиш мумкин: I — кўчирма гапли содда конструкциялар; II — кўчирма гапли қўшма конструкциялар; III — кўчирма гапли мураккаб конструкциялар.

I. Ремарка ва кўчирма гап тузилиши ва ремарканинг кўчирма гапга нисбатан тутган ўрнидан қатъи назар бир кўчирма гап ва ремаркадан ташкил топган конструкцияларни содда кўчирма гапли конструкциялар деб аташ мумкин:— *Айланай, ўргилай, жонимни қоқай, кетманг!*— *деди кесатиб Хайри* (С. Аҳмад).— *Албатта, аввалгидек магазинларнинг деразаларига қўйилган кўр-газмалари йўқ,— кулди Ракитин,— михлаб, қум билан тўлдирилган* (Шуҳрат).— *Ташла!*— *деб қичқирди Ражаб бобо* (С. Аҳмад). «*Сиз ким бўласиз?— деб сўрабди Ойгул,— қаёқдан келиб қайси юртларга бораётирсиз?»* («Хоразм эртақлари»). *Ҳм...— деди капитан.— Рус тилини яхши биларкансан-ку!.. Қаерда ўргангансан?* (О. Ёқубов).

1. Кўчирма гапли содда конструкциялар ремарканинг автор текстига муносабатига кўра ўз навбатида мустақил ремаркали содда конструкцияларга ва номустақил ремаркали содда конструкцияларга бўлинади.

а) Мустақил ремаркали содда кўчирма гапли конструкцияларда ремарка грамматик жиҳатдан автор тек-

стига эмас, кўчирма гап билан боғланган бўлади:— *Отамнинг соқоли оқарибди-ю, қачон ёруғликка чиқар экан?!— сўради заҳарханда билан ҳалиги жувон (О й б е к).*— *Қаранглар,— деди у завқ билан,— янги ўтказилган кўчатлар қандай чиройли (С. А х м а д).*

б) Номустақил ремаркали содда кўчирма гапли конструкцияларда ремарка автор баёни билан грамматик жиҳатдан боғланган бўлади ва у билан бир бутун синтактик конструкцияни ташкил қилади: *Кўришмоқ учун, у узоқдан қучоқ очиб келди: «Вой акагинанг айлангур, омон-эсон келдингизми?— деб Ўктамни қайта-қайта қучоқлади (О й б е к).*

2. Компонентларининг миқдорига кўра кўчирма гапли содда конструкцияларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: а) бир компонентли содда конструкциялар; б) кўп компонентли содда конструкциялар.

Бир компонентли содда конструкцияларда кўчирма гап бирдан ортиқ қўлланилмайди ва бир компонент — гапдан иборат бўлади. Бу типдаги конструкциялар кўпинча диалогик нутққа хос кўчирма гапли конструкцияларда учрайди. Бир компонентли конструкцияларда кўчирма гап дарак, ундов, сўроқ ёки буйруқ гаплардан ташкил топган бўлади: *Кампир: «Ҳа, болам, бу борсакелмас юртда нима қилиб юрибсан?» — деб сўрабди («Хоразм эртақлари»).*— *Алибой аканинг колхози бу колхоздан илғорми?— Азимжон қизиқиб сўради (Ҳ. Нуъмон).*

Кўп компонентли содда конструкцияларда персонаж нутқи бирдан ортиқ гапдан ташкил топади. Шу гапларнинг характериға кўра бу конструкция ҳам икки кўринишга эга бўлади: бир типли гаплардан ташкил топган кўп компонентли содда конструкциялар; турли типли гаплардан ташкил топган кўп компонентли содда конструкциялар. Биринчи тур конструкцияларда кўчирма гап вазифасида бирдан ортиқ бир типли гаплар қўлланилади:— *Рост,— деди учувчи Фабилов,— Усмоновнинг гумори бор. У учганда доимо яхши кўрган қизининг суратини штурвалнинг қоқ ўртасига ёпиштириб қўяди (С. А х м а д).*— *Отажоним кечирсинлар, кўнглимнинг дарди тошиб кетган эди, жиндай бўшатдим.— Овозини пасайтириб шивирлади:— Зеби шу даргоҳга ўн етти ёшида тушди, мана саккиз йил бўлиб қолдики, фарзанд кўрмади, алам қилади шекилли (О й б е к).* — *Ўзингиз*

қалай? Мадраса тупроғини ялаб ётибсизми ҳали ҳам?— деди Ашур Мирзо ҳазиллашиб (М. Исмоилий).

Турли типли гаплардан ташкил топган кўп компонентли содда конструкциялар нисбатан кенг қўлланилади. Бундай конструкцияларда кўчирма гап дарак ва сўроқ, ундов, буйруқ ва дарак сингарилардан иборат бўлади:— *Бу нима бачканалик кап-катта одамга!*— деди эшикдан кириб бориб.— *«Гутин таг», «Гутин гут»дан бошқа ишингиз қолмадими?* (Ш у ҳ р а т).— *Сув ўжар!*— деди Ражаб бобо,— *ўйнашиб бўлмайди* (С. Аҳмад).— *Молодец!*— деди Рўзиев,— *демак районимизнинг қалдирғочлари уча бошлабди-да* (С. Аҳмад).

3. Кўчирма гапли содда конструкциялар грамматик қурилиши, функциясига кўра 2 турга ажралади: соф кўчирма гапли содда конструкциялар; грамматикалашган кўчирма гапли содда конструкциялар.

Соф кўчирма гапли содда конструкцияларда ремарка ва кўчирма гапнинг ҳар бири мустақил гапни ташкил қилади:— *Ўзингизнинг қовунингизданми?*— *деб сўради Вали ака* (М. Исмоилий).

Грамматикалашган конструкцияларда икки компонент — ремарка ва кўчирма гап ўзаро боғланиб, бир содда гап формасига келиб қолган бўлади. Бу типдаги конструкцияларда кўчирма гап бир гап бўлаги вазифасини бажаради. Кўчирма гапдаги мустақиллик йўқолади. Конструкция содда гапга тенг бўлади:— *«Анграйма, кетимдан юр!»— дегани билан беихтиёр отни ҳайдади* (Ж. Шарипов). *«Уят ўлимдан қаттиқ» деган гап бор* (Ф. Йўлдош). *Имомнинг таъби жуда сустланди... Сафар бўзчининг «Бухорои Шарифда неча йил ўқиб келиб, ниҳоят маҳаллага имом бўлдингиз! Худой бермаса, шундай бўлади, тақсир!» деган сўзи заҳарли ханжар каби унинг юрагида янгидан-янги жароҳат очар эди* (А. Қодирий).

4. Компонентларнинг қўлланишига кўра кўчирма гапли содда конструкциялар 2 хил бўлади: а) типик ёки тўлиқ содда конструкциялар; б) нотипик ёки тўлиқсиз содда конструкциялар.

Типик конструкцияларда ремарка ҳам, кўчирма гап ҳам кўриниб туради. Нотипик ёки тўлиқсиз конструкцияларда ремарка қўлланилмайди. Кўчирма гап автор баёни орқали контекстга киритилади:— *Даданг зўр, жиян,— Йўлчи кула-кула боланинг елкасига қоқди* (Ой-

бек). Буни Сайёра ҳам сезди шекилли, унга жилмайиб тикилди-да, фартугининг этаги билан ун юққан қўллари ни артди:— «Ну, идёмте!» (Ҳ. Умарбеков). Хайри ўрнидан туриб бояги нарсаларни тарбиячига узатди.— Мана бу нарсаларни эгасига қайтариб беринг (С. Аҳмад).

Демак, кўчирма гапли содда конструкциялар кўчирма гаплар сингари тузилишига кўра тўлиқ ва тўлиқсиз турларга бўлинади. Бунда фарқ, шуки кўчирма гапли конструкциянинг бир компоненти — ремарка туширилади. Кўчирма гапли конструкция ўз табиатига зид равишда бир компонент — фақат кўчирма гапдан ҳам ташкил топган бўлади. Бундай тўлиқсиз қўлланиш мазкур категориянинг нутқ процессидаги вазиятига боғлиқ бўлиб, асосан, кейинги даврларда яратилган бадиий асарларда учрайди:— *Шундай, ота,— меҳмон маъноли қилиб сезилар-сезилмас жилмайиб қўйди* (Ҳ. Нуъмон).

Кўчирма гапли конструкцияларнинг тўлиқсиз ҳолда ремаркасиз қўлланиши автор баёни билан боғлиқ. Ўзувчи ўз персонажларини гапиртириш, суҳбат доирасига киритишдан олдин шу персонажлар исмларининг хусусияти ҳақида батафсил маълумот беради ва шундан сўнг маълум ситуация баён қилинганча, персонажларни гапиртиради. Бундай ҳолда ремаркага ўрин қолмайди ва кўчирма гап ортиқча изоҳ талаб қилмайди. Бу нарса дастлаб диалогик нутқда кўзга ташланади:— *Баҳром чўнтагидан ҳарбий билетини олди. Билетдаги қизнинг суратига бир қаради-ю, кейин уни шошмасдан, осойиш-ти йирта бошлади. Бу нима қилганинг?! Баҳром расмини майдалаб шамолга учирди: Зулайҳодай қиз бор жойда бу энди хотира бўлолмайди* (П. Қодиров).

Тўлиқсиз кўчирма гапли содда конструкциялар қушидаги ҳолларда қўлланилади.

1) Икки шахс ўртасида суҳбат бораётиб, сўзловчилар суҳбат процессидан ёки турли лексик-грамматик (ундалма, олмош, шахс-сон) қўшимчалар орқали ўқувчига равшан бўлганда ремарка туширилади, чунки унинг қўлланишига зарурият сезилмайди: *Саттор Рошани тирсагидан ушлаб ўзига қаратди:— Нега мунча йиллариб кетдингиз, Розия? «Қўша қаринглар», деган гапингиз менга кинодай эшитилляпти!*

— Бошқа нима ҳам дейишим мумкин?

— Агар мен у билан қўша қаришни истаганимда сизга бунчалик армон қилиб гапирмас эдим! (П. Қодиров).

2) Биринчи ёки икки олдинги кўчирма гапда ремарка бўлади-да, кейингилари ремаркасиз қўлланилади: Мен биринчи галда виждоним буйруғига қулоқ соламан,— деди Латифжон,— сенинг буйруғингга эмас!

— Ундай бўлса туёгингни шиқиллатиб қол қурилишдан!

— Э, йўқ. Мени осонгина кеткизиб бўлибсан, оғайни, ўйлаб қара. Бу ердан ташаббускорларга тўғаноқ бўладиганлар кетаверсин (Ж. Абдуллахонов).

3) Баъзан ёзувчининг баёнидан сўзловчилар аниқ бўлганда ҳам тўлиқсиз формада қўлланилади: Кечқурун газ ёниб турган бежирим ошхонада чой ичиб ўтирганларида, у Сатторга қўрқа-писа кўз ташлади-да:

— Сатторжон, ака, мунча жимиб қолдингиз?— деди,— нимани ўйлаяпсиз?

— Билгинг келадими?

— Ҳа.

— Эрк деган нарсани ўйлаяпман.

— Эрк?

— Ҳа, оналар боласини «эркам» деб суяди. Кексалар «Юртингга эрка бўл!»— деб дуо қилади. Шунга қараганда, эрк азалдан жуда тансиқ экан-да (П. Қодиров).

4) Ёзувчи суҳбат вақтида сўзловчи персонажлар нутқининг темпи, тони, оҳанги ўзгарганлигини атайлаб таъкидламоқчи бўлганда, диалог ўртасидаги айрим репликалар ремарка билан қўлланилади: Саттор қишлоққа ўтган гал келганда водопровод лойиҳасининг у ёқ-бу ёқларини кўриб, баъзи нозикроқ жойларига аниқлик киритган эди. Қурувчиларнинг бригадири унга шуни эслатди.

— Қувурни мана бу ариқдан ҳам ўша сиз чизиб берган схема билан олиб ўтмоқчимиз.

— Тўғри келяптими ахир?

— Схема яхши, лекин материал етишмаяпти.

— Бери кел,— деб раис Сатторни билагидан олиб четроққа чиқарди:— Бу бригадир бўшироқ чиқиб қолди... Сал ёрдам берсанг-чи.

— Мен ҳам шу топофонликда йўқроқман.

— Э, қўйсанг-чи. Шундай катта даргоҳда ишлаб юрибсан. Тошкентда танишларинг кўп... (П. Қодиров).

Назарий жиҳатдан диалог составида репликаларнинг ремаркасиз қўллаш миқдорини белгилаш қийин, албатта. Бу масала ёзувчининг стили, усталигига боғлиқ.

Ремаркасиз қўллаш диалог структурасини белгилайди. Диалог, умуман, ремаркалар ёрдамисиз ҳам тузилиши мумкин: *Барг ва новдалар орасида ўрмалаб юрган беҳисоб кўп оқ қуртлар тинмай ейди. Хосият хола уларга етказиб беролмай овора.*

— *Ҳорманг!*

— *Сатторжон, кел, болам.*

— *Қани юринг, ўзингиз ҳам овқат енг.*

— *Айланай сендан менга илиндингми? Ҳозир ерга тушган шу жувонмарглари олиб қўяй. Булар кечки-да...* (П. Қодиров).

5) Ёзувчи баёнининг давоми бўлган кўчирма гаплар ҳам ремаркасиз қўлланилади: ...«*Ботир ўйланиб қолди. Бўстонни яна бир оз тутиб қолишга баҳона қидирди, лекин эсига маъқулроқ бир нарса келмади. Шу вақт Бўстон ўрнидан туриб хайрлашди.*

— *Қанақа зарур иш, бунча шошиласиз?*

— *Синовга тайёрланаётирман. Институтга кирмоқчиман.*

— *Мен ёрдам берсам қандай бўлар экан?*

— *Қани шундай қилсангиз, жуда яхши бўларди.*

— *Хўп, албатта, ёрдам бераман.*

Бўстон яна учраишини ваъдалашиб, миннатдорчилик билдириб жўнади (С. Назар).

6) Баъзан ёзувчи баёни ва ремарка бир-бирига жуда ўхшаб кетади: *Нурбобо гапни қисқа қилиш учун ундан нима мақсадда келганини сўради. Мулла Нусрат ҳийлакор кўзлари билан унга бир тикилиб олди:*

— *Биз ҳозир ўртоқ Жалилов раис бўлган «Оқ олтин» колхозида тегирмончимиз.*

— *У ерда ҳам ўша ҳунарингизни ишлаётирсизми?*

— *Йўқ-йўқ. Қасамёд қилдик. Ҳеч нарса ҳалоли покизаликка етмас экан. Ярим нон — роҳати жон. Бутун нон — балойи жон, дейдилар. Қаноатга баракат (С. Назар).*

7) Ёзувчи ремарка ўрнида кўчирма гапдан кейин шу гап кимга тегишли эканлигини баён қилади. Бу усул кейинги йилларда бадий асарларда кенг қўлланилмоқда: *Максимичнинг қўлидаги пиджаги ғижимланган. ўзи терлаб, бўғриқиб кетган эди.*

— *Енгил машинада яйраб келаётган эдингиз, автобусга тушганингиздан афсус қилаётгандирсиз, Илларион Максимилианович?*

Розия ҳамроҳининг кўнглини кўтаргиси келиб, унинг номини атайлаб тўлиқ айтди... (П. Қ о д и р о в).

Шундай қилиб, кўчирма гапли конструкцияларда кўчирма гап ремаркасиз қўлланиши мумкин, аммо ремарка кўчирма гапсиз қўлланилмайди.

Кўчирма гапларнинг ремаркасиз қўлланиш усуллари грамматикага нисбатан стилистикага тааллуқлидир.

Ўзбек тилининг тараққиёти муносабати билан кўчирга гапларни контекстга киритиш усуллари ҳам кенгайиб бормоқда. Ёзувчилар кўчирма гапни контекстга киритишнинг турли йўлларидан фойдаланмоқдалар.

II. Кўчирма гапли қўшма конструкциялар ўз тузилишига кўра содда конструкциялардан катта фарқ қилади. Қўшма конструкцияларда бирдан ортиқ ремарка ва кўчирма гап ёки икки содда конструкция мавжуд бўлади. Қўшма конструкцияларнинг қўлланиш доираси ниҳоят чекланган бўлиб, халқ оғзаки ижодига хос стилда учрайди:— *Мен домла имомдан сўрадим,— деди Содиқ,— шундай зарур вақтда товукни боғлаб қўймасдан сўйса ҳам бўлади,— дедилар (С. А й н и й).* Ундай бўлса эшит: *тулкининг боласи ўз онасидан: «Бўридан қутулиш йўли қандай?»— деб сўраган экан. Онаси унга: «Бўридан қутулишнинг йўли кўпкун-я, лекин энг яхшиси унинг юзини кўрмаслик ёки бўри бўлиш»,— деб жавоб берган экан (С. А й н и й).*

Қўшма конструкцияларда икки персонаж нутқини ёзувчи бир бутун конструкция орқали ифодалайди. *«Тағин қаёққа кетаётибсан, ниқобларни тез тикиб, чорвоққа чиққин, репетиция сенга қараб қолди» деса, Умрилабини буриб: «Энди репетиция бўлармиди. Чорвоқ ёпилармиш-у!»— деди.*

...*Бир пайт: «Умри пассив, пионер ишига қатнашгиси келмайди»,— деганида, Уктам: «Бировни айблашдан олдин сабабини яхшилаб суриштириш керак»,— деб танбех берганди (Ҳ. Н а з и р).*

Генерал Шахзодага қилични қайтариб бераётиб:

— Фақат унтер-офицеримгина Сиз олий ҳазратларини асирга олишига қодир, мен эса ҳеч қачон! деганда, Шахзода:

— «Сиз мисли йўқ одамсиз!»— деб жавоб қайтарган экан (Р. Андерсен).

III. Мураккаб кўчирма гапли конструкциялар ўз сарғавига кўра қўшма кўчирма гапли конструкцияларга ўхшайди. Фақат ҳар иккала кўчирма гапнинг бир сўзловчи — персонажга тааллуқли эканлиги билан фарқ қилади. Мураккаб кўчирма гап соф ва илова кўчирма гапдан иборат бўлади. Илова гаплар бирдан ортиқ бўлиши ҳам мумкин: Анда Бойўғли айди: *рост айтурсиз, бурунғилар сўзидурки, «Сўзни айтгил ўққонга, айтиб нетарсан онадин бемаҳал туққонга», маззали сўзга ҳар қанча қулоқ солса бўлур* (Гулханий, «Зарбулма-сал»). — *Аттанг,— деди ўтираркан,— мен қуён қувиб оғора бўлиб қолдим, шаталоқ отиб қочди, ўзини аллақайси ковакка урди, фаҳмлаёлмадим,— Нуриддинга имо қилди. Ҳамма ялт этиб унга қаради, Нуриддин ерли қараганча кўзини юмиб олди.— Овим юришмаганига бирвизим қўлатиғимдан тушиб муюмда турувдим, кўчада Исоқ кўринди: ўғли қўлида, оғзи қулоғида, шифохонадан келаятган экан. «Тўхтанг, гап бор бу ёқда» дейди-ю ишқул иржаёди* (Й. Шамшаров). «*Аянг телефон қилиш*»,— *деди Лазиз Ферузнинг қалин патак сочинилаб.*

— *Сени жуда соғинибди. «Ферузжон уйга келсин!»* деди (Ҳ. Фулом). Анда Бойўғли айди: «*Ямонни кучи Чпалоқга етар», дегандек кучинг манга етдими?! Англанинг йўқмуки, англамай сўзлаган, оғримай ўлур.* Чайнамай еганлар ковшамайин кетарлар» (Гулханий).

Кўчирма гапли конструкцияларнинг структурасини туқур ўрганиш содда ва қўшма гаплар ҳақида тўлиқроқ ва тўғрироқ хулосаларга келиш имконини беради. Қузатиш кўчирма гапли конструкциялар хилма-хил тузиллишига эга эканлигини кўрсатади.

Субъектга муносабатига кўра кўчирма гапли конструкцияларни икки асосий группага бўлиш мумкин:

1. Ўзга шахс нутқини ифодаловчи конструкциялар;
2. Сўзловчининг ўз сўзларини ифодаловчи кўчирма гапли конструкциялар.

1. Ўзга шахс нутқини ифодалаш кўчирма гапли конструкцияларнинг етакчи функцияси бўлиб, кўчирма гапнинг асосий қисмини ташкил этади.

Бундай гапларни проф. М. Асқарова реал кўчирма гаплар деб атайди: Кўчирма гапларнинг бу тури функциясига кўра икки турга бўлинади: а) ўзга шахс нутқини ифодаловчи конструкциялар. В. И. Ленин: «*Тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситасидир*»,— деган эди; б) эмоционалликни, экспрессивликни ошириш учун қўлланадиган кўчирма гаплар. Бундай гапларда кўчирма гап ўзга шахс фикрини эмас, балки ёзувчи ёки сўзловчининг фикрини турли предметлар, ҳайвонлар орқали ифода қилади. Фикрни турли предметлар орқали ифодалаш асосан, поэтик ва проза-поэтик асарларда кўринади. Прозаик асарларда жуда сийрак учрайди: Гулханийнинг «Зарбулмасал»идаги кўчирма гаплар бунга мисол бўла олади.

Турли предметлар номидан «айтилган» гапларни кўчирма гап формасида ифодалаш ҳозирги поэзиямизда ҳам кўп учрайди:

Енғоқдай шалдираб сўйлайди:

— *Тўқ мағзим ким еса тўймайди*

(Э р г а ш М а ж и д о в).

Барглар кулиб бошлар гап:

«*Баҳорда мурғак эдик,*

Кўргина куртак эдик»... (Ҳ. Ш а р и п о в).

2. Сўзловчининг ўз сўзларини ифодаловчи кўчирма гаплар ҳам икки кўринишга эга:

а) сўзловчи томонидан нутқ моментигача ёки суҳбат процессида айтаётган, айтилган гапларини ифодаловчи кўчирма гаплар. Мен бирга чиқар эканман: «*Бояги гапни кўнглингизга олмадингизми?*»— дедим (П. Қ о д и р о в).

б) баён қилилмаган, ифода этилмаган фикрларни ифодаловчи кўчирма гаплар. Бундай гапларнинг мазмуни тингловчининг ўзига қаратилган бўлади. Конструкциядаги ремарка ксими *ўйлади, хаёл қилди, деди ўзига-ўзи* каби формаларда бўлади. Бу типдаги конструкциялар тарихий ёзма ёдгорликларда сийрак бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида, хусусан, прозаик асарларда жуда кўп ишга солинади: «*Яхши қиз бўлибди,— ўйлайди у,— жудаям яхши қиз. Худди ёш болага ўхшаша-*

ди,— *ўйларди Гулчеҳра,— уларни ташлаб кетиб бўлармиди?»* (Ў. Умарбеков).

Бундай гапларда сўзловчи ёки ўзга шахс томонидан ўйланган фикрлар баён қилинган.

Айрим вақтларда ўйланган ёки айтмоқчи бўлган фикрлар хат формасида ҳам ифода қилинади: «*Салом, Абдулла,— дейилган эди хатда,— кетганингизга икки кун бўлмай, хат ёзяман. Овора қилганим учун кечиринг, ёзгим келди. Аямлар оғирлашиб қолдилар. Дадам олиб келган доктор ҳеч нарса қилолмади... Агар имкони бўлса, ўқиш бошлангунча бир келиб кетсангиз. Ажаб эмас унгача аямлар тузалиб қолсалар. Сизни соғиниб кутувчи: Гулчеҳра»* (Ў. Умарбеков).

Айрим ҳолларда бир китоб ҳам бошдан-охир бир бутун кўчирма гап шаклида берилиши мумкин. Шунинг учун кўчирма гапли конструкциянинг ҳажми неча гапдан иборат бўлишини белгилаш қийин.

КЎЧИРМА ГАПЛАРНИ БОШҚАРУВЧИ ФЕЪЛЛАР ВА УЛАРНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

Кўчирма гаплар коммуникация доирасига турли-туман семантикага эга бўлган феъллар орқали киритилади. Бундай феъллар конструкциядаги функциясига кўра бошқарувчи феъллар деб юритилади. Кўчирма гапли конструкция — бутунлик икки муҳим структурал қисм — бошқарувчи (ремарка қисми) ва бошқарилувчи (кўчирма гап қисми)дан иборат бўлади. Ҳар иккала компонентни алоқага киритиш ва конструкцияни ҳосил қилишда ремарка составидаги кесим бўлиб келган феъл муҳим роль ўйнайди. Конструкциянинг бошқа қисмлари шу феълга турли йўллар билан боғланади. Шунинг учун бундай феълларнинг қўлланиш доираси, семантикасини ўрганиш кўчирма гапли конструкция синтаксисида алоҳида аҳамиятга эгадир. Кўчирма гапларнинг синтактик табиати, интонацияси, шунингдек, хилма-хил модал хусусиятлари, кўчирма гапларнинг замонга муносабати ва бошқа бир қатор ҳолатлар ана шу конструкцияларни уюштирувчи феъл-кесимга боғлиқдир.

Феълларнинг семантик классификацияси, уларнинг синтактик функциялари нафақат ўзбек тилшунослигида, балки умуман туркологияда кам ўрганилган проблемалардандир. Кейинги йиллардагина бу масала айрим

туркий тиллар материаллида қисман тадқиқ қилинаётганлиги кўзга ташланади. Бу соҳадаги айрим ишларда²⁵ классификация учун феълларнинг умумий маънолари асос қилиб олинган²⁶. Натижада феълларнинг контекстадаги маънолари тадқиқотчилар диққатидан четда қолган. Чунинчи, сўзлашув маъносига эга бўлмаган бир қатор феъллар контекстадаги ситуациясига кўра нутқ феъллига синоним бўлиб, унинг вазифасини бажариши мумкин. *Кесмоқ, сесканмоқ, ачинмоқ, тинчитмоқ* сингарин феъллар ўз маъносига кўра турлича бўлишидан қатъи назар, булар кўчирма гапли конструкция составида нутқ феълларига нисбатан синонимик қаторни ташкил қила олади (Бу ҳақда кейинги саҳифаларда гапирлади). Феълларнинг бу типдаги синонимик гуруҳлари ва, умуман, семантикаси конкрет контекст орқали намоён бўлади.

Туркий тилларга онд материалларда феълнинг семантик классификацияси турлича талқин қилинади. Жумладан, Н. К. Дмитриев ва ундан кейин бу масала билан шуғулланган олимлар ишида ҳам турлича классификацияни кўрамиз. Масалан, Б. Б. Қулмагамбетова қозоқ тилида феълларни 6 хил семантик группага: шахс ҳаракати, тафаккур ва сезгиси, турли кечинмалари, овқатланиши билан боғлиқ ҳолат-ҳаракатлар, унинг характери ва товушга тақлид қилиш билан боғлиқ бўлган ҳаракатларни нфодаловчи группаларга бўлади²⁷. С. А. Рзаев эса Озарбайжон тилида феълларнинг 8 семантик группаси мавжудлигини қайд қилади: нутқ, тафаккур,

---

²⁵ Қаранг: Э. Р. Тенишев. Глаголы движения в тюркских языках. Сб. «Историческое развитие лексики тюркских языков», М., Изд-во «Наука», 1961, стр. 82; Н. З. Гаджиева, А. А. Коклянова. Глаголы речи в тюркских языках, Сб. «Историческое развитие лексики тюркских языков», стр. 323; А. А. Юлдашев. Глаголы чувственного восприятия, Сб. «Историческое развитие тюркских языков», стр. 294; К. Халиков. Глаголы движения в узбекском языке, АКД, Самарканд, 1967; К. Рахманбердиев. Глаголы зрительного восприятия в узбекском языке, АКД, Ташкент, 1969.

²⁶ Н. К. Дмитриев. Глаголы речи в языках тюркской группы. Глаголы действия, глаголы движения, Сб. «Очерки по методике преподавания русского и родного языка в татарской школе», М., 1952; С. А. Рзаев. Семантические разряды глагола в современном азербайджанском языке, АКД, Баку, 1970.

²⁷ Б. Б. Кулмагамбетова. Аффиксальное образование глаголов в современном казахском языке, АКД, Алма-Ата, 1955, стр. 7.

кўрув, сезиш, ҳолат, фаолият, ҳаракат, кўчирув²⁸ феъллари. В. Ф. Вешилова эса туркий тиллардаги феълларни I группага ажратади: ҳаракат феъллари — субъектнинг ўрин ўзгартиши билан боғлиқ феъллар; фаолият феъллари — субъектнинг объектга ҳаракатини кўрсатувчи феъллар: ҳаётий процессларни кўрсатувчи феъллар ва табиат ҳодисаларини ифодаловчи феъллар²⁹. Г. К. Кулишев феълларнинг семантик группаларини ўрганиб чиқиб, барча феълларни тўққиз асосий группага ва ҳар қайси асосий группани ўз навбатида кичик группачаларга бўлади: фаолият, сезги, нутқ, тафаккур, ҳаракат, психик ҳолат, образ ва табиат ҳодисаларини ифодаловчи феъллар³⁰.

Классификациялар хилма-хиллигининг ўзиёқ ҳали феълларнинг семантик группасини белгилашда ягона фикр йўқлигидан далолат беради ва махсус илмий кузатиш олиб бориш лозимлигини кўрсатади. Чунки туркий тилларда қўлланадиган феъллар семантик жиҳатдан ниҳоят хилма-хил бўлиб, ҳар бир феъл умумий семантикасидан ташқари реализация процессида қатор қўшимча маъноларни ҳам ифода этади. Бу ҳолат феълларни маълум группаларга ажратишда қийинчилик туғдиради. Шунинг учун проф. Л. Н. Харитонов феълларнинг ҳар қандай семантик классификацияси шартлидир. Бу ҳол феълларнинг кўп маънолилиги ва нутқий функцияларининг ранг-баранглиги билан изоҳланади³¹, деб ўзган эди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланадиган феъллар ҳақида ҳам юқоридagi фикрни айтиш мумкин. Ўзбек тилида маълум семантикага эга бўлган феъл турли-туман қўшимча маъноларни ҳам англатади. Масалан, *ошиламоқ, ётмоқ, турмоқ, юрмоқ, ташламоқ* сингари феъллар асосий маънодан ташқари қатор қўшимча маъноларни ҳам англатади. Жумладан, *турмоқ* феъли рус тилидаги *вставать, стоять, жить, находиться, состоять,*

²⁸ С. А. Рзаев. Семантические разряды глагола в современном азербайджанском языке, АҚД, стр. 10.

²⁹ В. Ф. Вешилова. Глаголы движения в турецком языке, Сб. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. IV, М., 1962, стр. 93—105.

³⁰ Г. К. Кулишев. Семантические группы глаголов, «Советская тюркология», 1975, № 3, стр. 10.

³¹ Л. Н. Харитонов. Типы глагольной основы в якутском языке, М.—Л., 1954, стр. 19.

стоит сингари маъноларни англатади³². Бундан ташқари, у кўмакчи феъл сифатида ҳам қатор янги маъноларни ифодалайди³³. Шундай қилиб, феълларнинг семантик жиҳатдан турларини аниқлаш катта илмий аҳамиятга эга. Ушбу ишда мазкур масалани кенг планда ўрганиш мақсад қилиб қўйилмаганлиги туфайли кўчирма гапли конструкция составида қўлланадиган феъллар ва уларнинг лексик-грамматик хусусиятларини ёритиш билан чекланилади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўчирма гаплар автор контекстига фақат нутқ феъллари орқали эмас, балки умуман нутқ билан боғлиқ бўлмаган қатор феъллар ёрдамида киритилади. Нутқ маъносига эга бўлмаган феълларнинг нутқ феъллари ўрнида қўлланилиши кўчирма гапли контекстга киритиш имкониятларини кенгайтиради ва ёзувчиларимизнинг асар қаҳрамонлари нутқини ҳар томонлама характерлашига ёрдам беради.

Кўчирма гапли конструкция составида қўлланадиган феълларни лексик-семантик хусусиятига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин.

I. Нутқ феъллари.

II. Сезги ва ҳолат ифодаловчи феъллар.

III. Имо-ишора ёки сўзловчининг турли ҳаракатлари ифодаловчи феъллар.

IV. Тафаккур фаолияти билан боғлиқ феъллар.

V. Ҳис-тасаввур ёки идрок феъллари.

Бу группалар ўз навбатида кўчирма гапли конструкция составидаги вазифасига қараб кичик группаларга ҳам бўлинади. Феълларни группалаштиришда уларнинг шу конструкция составидаги конкрет маъноси ҳисобга олинди. Полисемантик характердаги феъллар бирдан ортиқ группада ўрганилди. Чунончи, *қичқирмоқ* феъли ҳам нутқ феъллари, ҳам ҳис-ҳаяжон ифодаловчи феъллар группасида ўрганилди. Бошқа бир қатор феълларнинг турли группаларда такрорланиши ҳам уларнинг полисемантик хусусияти билан изоҳланади.

---

³² Словарь-минимум по узбекскому языку, Ташкент, 1950, стр. 96.

³³ А. Ҳожиёв. Феъл, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1973, 19-бет; А. Ҳожиёв. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1966, 49—58-бетлар.

Нутқ феъллари

Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўчирма гапларни контекстга киритиш, умуман, кўчирма гапли конструкцияни ҳосил қилишда нутқ феъллари жуда кенг қўлланилади. Нутқ феъллари сўзловчининг ўз фикрини қай усулда баён қилганлиги, унинг ички кечинмалари, турли эмоциялари, баён қилинаётган фикрга нисбатан турли модал муносабатларини ифодалашда алоҳида аҳамиятга эгадир. Н. К. Дмитриев нутқ феъллари ҳақида тўхталиб: «...Нутқ феълларининг мажмуи феъл семантикасининг умумий системасида муҳим звенони ташкил қилади. Бу феъл мажмуи барча тилларда ўзининг нутқ процессидаги аҳамияти ва жуда кўп қўлланиши билан (бошқа феъллардан) ажралиб туради. Бу туркий тиллар системасидаги нутқ феълларига ҳам тааллуқлидир»³⁴, — деб ёзади.

Нутқ феъллари Н. З. Гаджиева ва А. А. Қокляновларнинг «Глаголы речи в тюркских языках» номли мақоласида умумий равишда ўрганилган. Авторлар нутқ феълларини дастлаб икки гурпуга:

1. Нутқ моментини билдирувчи феъллар.
2. Нутқнинг ифода усули ёки характерини билдирувчи феъллар³⁵.

Ҳозирги ўзбек бадий прозаси материалларида нутқ феълларининг қўлланиш доираси кенг бўлиб, бу феъллар конструкция составида актив иштирок этади. Тўпланган материаллар нутқ феълларини конструкция составидаги функциясига қараб қуйидаги турларга бўлиш лозимлигини кўрсатади.

1. Соф сўзлашув маъносига эга бўлган нутқ феъллари.
2. Нутқнинг ифода усулини белгиловчи феъллар.
3. Сўзловчининг турли эмоцияларини ифодаловчи феъллар.
4. Ундов-хитоб ифодаловчи феъллар.
5. Сўроқ маъносига эга бўлган феъллар.
6. Жавоб маъносига эга бўлган феъллар.
7. Репликалар ўртасидаги муносабатларни кўрсатувчи феъллар.

³⁴ Н. К. Дмитриев. Строй тюркских языков, М., Изд-во «Наука», 1962, стр. 570.

³⁵ Уша асар, 322-бет.

8. Сўзловчининг ўз суҳбатдошига нисбатан муносабатини ифодаловчи феъллар.

9. Махсус тор маънога эга бўлган феъллар.

Юқорида қайд қилинган феъл турларининг барчаси конструкциядаги функциясига кўра сўзлашув феълларига синоним бўла олади ва, асосан, ҳозирги ўзбек адабий тилида *демоқ* феълнинг турли стилистик мақсадда қўлланилган вариантлари ҳисобланади. Шунга кўра, кўрсагилган феълларнинг барчасини *демоқ* феъли билан алмаштириб ишлатиш мумкин. Бунда мазмун умуман сақланса-да, стилистик экспрессив бўёқлар йўқолади.

1. Соф сўзлашув маъносига эга бўлган феъллар ўз навбатида кенг маънодаги, тор маънодаги, изоҳлаш харидаги, тафаккур фаолиятини ифодаловчи феълларга бўлинади.

Кенг маънодаги сўзлашув феълларига *демоқ*³⁶, *айтмоқ*, *гапирмоқ* (*гапира бошламоқ*), *ҳикоя қилмоқ*, *сўзламоқ* сингариларни киритиш мумкин: *Шунда бири айтди: «Бизлар меҳмонмиз: Ким яхши ким ёмонини билмаймиз»* (Ф. Йўлдош). *Мулла Муҳиддинга қараб гапирди: «Хўп, боринги, Аҳмад маҳдум мутакаббир эмас ҳам дедик...»* (С. Айниё). *Унга ҳалиги воқеаларни ҳикоя қилади: «Сен тезроқ бирор киши орқали мени сўрат...»* (С. Айниё).

Кенг маънодаги сўзлашув феълларининг қўлланиш доираси бир хил эмас. Жумладан, мингта картотека (танланган мисоллар)ни олиб қараганимизда, *демоқ* феъли 530, *айтмоқ* 15, *гапирмоқ* 11, *ҳикоя қилмоқ* 2, *сўзламоқ* 2 марта қўлланилган маълум бўлди. *Демоқ* феъли деярли барча туркий тилларда кўчирма гапларни бошқариш ва контекстга киритиш учун хизмат қилади³⁷.

Тор маънодаги сўзлашув феъллари ҳозирги ўзбек адабий тилида жуда оз қўлланилади: *айтиб қўймоқ*, *айтиб юбормоқ*, *деб қолмоқ*, *деб юбормоқ* феъллари шулар жумласидандир. *Содиқ орқасидан: «Бунақа одамлар юриб чарчамайди»,— деб қўйди* (Ш у ҳ р а т).

³⁶ Эски ўзбек тилида кўчирма гаплар асосан *демоқ* феъли орқали контекстга киритилганлигини кўраимиз. Қараи: Х. Назарова. Эски ўзбек ёзма ёдгорликларида кўчирма гапларнинг қўлланиши. Тошкент, 1959.

³⁷ А. Н. Нурмаханова. Типы простого предложения в тюркских языках, Ташкент, Изд-во «Наука» УзССР, 1963, стр. 134.

Меҳрихоннинг ўғли: «Машина телле!»— деб юборди (С. Аҳмад). Бу типдаги ремаркалар, одатда бўлинган ҳолда қўлланилади.

Изоҳлаш характеридаги сўзлашув феъллари: *пайқамоқ, хабар бермоқ, ахборот бермоқ, эълон қилмоқ*. Мисол: «Танаффус», деб эълон қилди Ўринбоев (А. Қаҳҳор).

Бу типдаги феъллар кўчирма гапдаги фикр кутилмаганда айтилганлигини ёки бу фикр сўзловчининг ўз шахсий қарашини эканлигини англатиш учун хизмат қилади. Бундай феъллар баъзан сўзловчи нутқининг тантанали равишда баён қилинганлигини ҳам англатади: «Бугун қалмоқ сура билмади, ёвни тўхтатдик, жон сақладик», деб подшога хабар берибдилар (Ф. Абдуллаев).

Тафаккур фаолиятини билдирувчи феъллар: *эсламоқ, ёдга олмақ, хотирламоқ, таскин бермоқ, ишонтирмоқ, тушунтирмоқ, таъкидламоқ, эслатмоқ*: Рустам таъкидлади: «Энди ишондингизми? Ҳаммаси сизники!» (Ё. Шукуров). Она кўнглига таскин берарди: «Болам юрт ишига яраб қолди» (С. Аҳмад).— Хафа бўлган жойим шу ердаки,— Муаззам она тушунтира бошлади:— у бўйи етмас жойга интилди, кўтарини мумкин бўлмаган тошга ёпишди (Ё. Шукуров).

Бу типдаги феъллар айрим вақтларда демоқ феъли синоними вазифасида ҳам келиши мумкин: «Ҳатто Мадаминов ҳам қулоғимга шивирлаб, «Жуда чиройли қиз экан-а» деб сизни мақтай бошлади» (Ё. Шукуров).

2. Нутқнинг ифода усулини белгиловчи феъллар. Маълумки, интонация синтактик факторлардан бири сифатида гапларнинг мундарижасини белгилайди. Интонация тилнинг кўп қиррали мураккаб ҳодисаларидан бўлиб, ўз ичига мелодика, пауза, логик урғу, нутқ темпи каби бир қатор компонентларни қамраб олади.

Кўчирма гапнинг интонацияси кўпинча ремарка сарфиде қўлланган феъл-кесимнинг семантикасига боғлиқдир. Шу феълга қараб кўчирма гапнинг интонацияси белгиланади. Бақирмоқ феъли шивирламоқ феълига нисбатан антонимик, қарама-қарши интонацияни ифодалаш учун хизмат қилса, демоқ феъли нейтрал интонацияни ифодалаш учун хизмат қилади: Малахов атаини: «Батальон, диққат!»— деб бақирди (Шуҳрат) Сардор бўлса кулиб, елкамдан қучиб ўзига тортар экан,

пичирлади: «Еқиб қолди, шекилли? Аммо тўқис бахтли бўласан!» (Е. Ш у к у р о в). Урушдан олдин тиктирган шевют костюмини, янгигина тахтакачдан чиққан дўпписини кийиб олган Умматали келиб унинг қулоғига шивирлади: «Обкомдан айтишибди, биринчи секретарнинг ўзига телефон қилармишсиз» (С. А ҳ м а д). Элмурод охирида деди: «Йўлини тўсинг, қайтаринг» (Ш у ҳ р а т).

Юқоридаги мисоллар кўчирма гапнинг интонацияси шу кўчирма гапни бошқариб, контекстга киритаётган феълларнинг семантикасига боғлиқ эканлигини кўрсатмоқда. Бу ҳол ремаркадаги феълларнинг стилистик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга эканлиги ва ремаркадаги феъл кесим ўз мазмунига мувофиқ келадиган кўчирма гапларни контекстга кирита олишини англатади: Улардан бири: *«Ула, ўл, асалнинг қадағи неча пулдан тушди?» деб ҳиринглади (С. А ҳ м а д).*

Сўзловчи нутқининг ифода усулини белгиловчи феъллар оттенкасига кўра бир-биридан фарқланади. Шунинг учун уларни алоҳида группаларга ажратиб ўрганамиз: нутқ оҳангининг кучини; тон даражасини, ранг-баранг товланишини, аниқ-равшан ёки ноаниқ баён қилинишини ва темпни ифодаловчи феъллар.

Нутқ оҳанги кучини ифодаловчи феъллар ўз навбатида икки турга бўлинади: баланд оҳанги ва паст оҳанги ифодаловчи феъллар. Шунини алоҳида қайд қилиш лозимки, ифода усулини билдирувчи феълларни оттенкасига қараб группаларга ажратиш шартли бўлиб, муайян феъл айни замонда нутқ оҳангининг кучи ва темпини, оҳанг даражаси ёки аниқ-равшанлигини ифодалаши мумкин. Шунга кўра бой оттенкага эга бўлган айрим феъллар бир неча турга тааллуқли бўлиши ва уларни турли группада ўрганиш мумкин. Чунки сўзлар, хусусан, ўзбек тилида қўлланидиган феъллар полисемантик характерга эга бўлиб, конкрет конструкцияда шу маънолардан биригина фойдаланилади. Шундай қилиб, феълнинг конкрет функцияси маълум контекстда изоҳланади.

а) баланд оҳанги ифодаловчи феъллар: *қичқирмоқ, бақирмоқ, зарда қилмоқ, ўшқирмоқ, дўқ урмоқ, додламоқ, шовқин солмоқ* ва ҳ. к. Булардан *қичқирмоқ* ва *бақирмоқ* ниҳоятда кўп қўлланилади: *«Тегма!»— деб қичқирди Павел (А. Қ а ҳ ҳ о р).* *Шоми азбаройи жаҳли чиққанидан қалтираб қичқирди: «Карта олганингни ўз*

кўзим билан кўрдим-ку!» (Ш. Сиддиқий).— Мана, эшитдингизми?— зарда қилди қўрбоши (Р. Бекниёзов). Сўнг йигитларга дўқ қила бошлади: «Қани, қизни ташлаб, туёқларингизни шиқиллатиб қолинглар-чи!» («Муштум» журнали).

— Отни эгарла!— Абдурахмонбой ўғлига ўшқирди.

б) паст оҳангни ифодаловчи феъллар: шивирламоқ, пичирламоқ, шипшитмоқ ва ҳ. к. Юзлари ёришиб Яйрага яқинлашди. Қизнинг елкаси оша ёзганларига кўз ташлар экан, оғзини унинг қулоғига тутиб пичирлади:— Иншолар шифрланадиган бўлди, оққа кўчирилганда мана бу ерига белги қўйинг.

— Қанақа белги?— шивирлади қиз (П. Қодиров).

Нутқ оҳангининг тон даражасини ифодаловчи феъллар:

а) баланд тонни ифодаловчи феъллар: чинқирмоқ, қийқирмоқ, инграмоқ, чийилламоқ. Бу типдаги феъллар ўзбек тилида кам учрайди. Низомжон ҳасрат-надомат билан ингради:

— Ая-аяжон!.. (С. Аҳмад).

Невараси уларни кўриб қолди-ю, қийқириб юборди:

— Дада, да-да-да!

— Азимжон, Азимжон! (С. Аҳмад).

б) паст тонни ифодаловчи феъллар: дўрилламоқ, ўқирмоқ, ирилламоқ... Бу феъллар паст тонни ифодалаш билан бир қаторда нутқ баланд оҳангда ифода қилинганлигини ҳам кўрсатади: «Бас!»— ўқириб юборди Махмуда (А. Қаҳҳор).

Чол ҳар вақтдагидек тўнғиллади: «Менда тураверсин, барибир бекорга исроф қиласан». (Ш. Сиддиқий).

Нутқ оҳангининг ранг-баранг товланишини ифодаловчи феъллар: жарангламоқ, ғўнғилламоқ, пишилламоқ, ғағилламоқ, қақилламоқ, гулдирамоқ, пишқирмоқ...

Бу типдаги феъллар кўпинча кўчма маънога эга бўлади. Сўзловчи нутқи бошқа предметлар овозига ўхшашлади: «Сенга бу боққа қадам қўйсин деб ким ижозат берди?»— деб пишқирибди (Ф. Абдуллаев). Оғзи тўла тутун билан гулдиради: «Танисам нима бўпти?» (Ё. Шукуров). Хотин валдиради: «Нуриой, ойингиздан тўрт газгина чит олиб берасиз, албатта» (Ойбек).

Нутқнинг аниқ ва равшан ёки поаниқ баён қилинишини белгилловчи феъллар: ҳирингламоқ, мингилламоқ, гулдурамоқ, шанғилламоқ. Бу феъллар турли модал

маъноларини ифодалаб, сўзловчи нутқини ифода қилиш усули, кўпинча ноаниқ баён қилинганлигини кўрсатади: «*Ҳа, ҳа, ўзи,— деб баралла шанғиллади Ҳамдам ака билан келган аёл* (А. З а м о п а л и).

Нутқ темпини ифодаловчи феъллар: *вайсамоқ, алжи-моқ, жаврамоқ, бидирламоқ, юмишмоқ*. Бу феълларнинг деярли ҳаммаси образли феъллар бўлиб, сўзловчининг нутқ темпи, керагидан ортиқча гапиргани ёки ўйламай тез гапиргани сингариларни англатади: *Лекин ишнинг кўзини биласан, Эшон,— юмишди бой* (О й б е к).

3. Сўзловчининг турли эмоцияларини ифодаловчи феъллар: *урушмоқ, койимоқ, сўкинмоқ, жеркимоқ, тергамоқ, кулмоқ, масхара қилмоқ, зорланмоқ, мақтанмоқ, жигига тегмоқ* ва бошқалар: «*Қани, хўш нималар олдинлар?— кулди комиссар* (Ш у ҳ р а т). *Шунақа жонга тегдики, аста қўйинг...— зорланди дурадгорнинг тўртинчи қизи Қандолат* (О й б е к).— *Яқинлашманг!— хитоб қилди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Хўжайин уни қисти-бастига олди: «Нега кечикдинг?»* (Ш. С и д д и қ и й).

Кўрсатилган феъллар кўчирма гапга тааллуқли бўлган шахсининг турли ҳис-туйғуларини ва ички ҳолатларини ифодалайди. Булар ўртасида, албатта, айрим стилистик фарқлар мавжуд. Масалан, *ундамоқ, хитоб қилмоқ* феъллари бирор иш-ҳаракатни бажаришга ундаса, *жеркимоқ, ҳазиллашмоқ, гашига тегмоқ* сўзловчининг турли ҳолатини англатади: *Ҳамма нарсага разм солиб, ковлаб юрасан-а, писмиқ жеркиб ташлади Нури* (О й б е к). «*Маликанинг қизил елканини кутяписизми?— ҳазиллашди Комила* (А. М у х т о р). *Адолат заптига олди: «Абдуманноб безоридан совға бериб юбордингизми, ахир, йўқми?* (Ё. Ш у к у р о в).— *Қани, кўрсат-чи!— ялиндди Унсин қизиқиб* (О й б е к).

Бу феъллар сўзловчининг турли эмоцияси ифодаланган репликаларни контекстга киритади. Шу кўчирма гапда қандай ҳис-туйғу — ифодаланганлиги ҳам шу феъллар орқали англашилади. Бундай феълларнинг кўпчилиги китобий стилга хос бўлиб, ёзувчи томонидан маълум мақсадда фойдаланилади. Ёзувчи синонимик вариантларни қўллаб, ўз асари тилининг раванлигини таъминлайди. Шундай қилиб, эмоция ифодаловчи феъллар бадий асарларда персонажлар нутқини ва уларнинг турли ҳаяжонларини ўқувчига тўлароқ етказиш мақсадида кўпроқ қўлланилади.

4. **Ундов-хитоб ифодаловчи феъллар.** Маълумки, ундов-хитоб ифодаловчи феълларнинг умумий семаантикаси бирор иш-ҳаракатни бажаришга хитоб қилиш, ундашдан иборатдир. Бу группага тааллуқли феъллар суҳбатдошга нисбатан қаратилган иш-ҳаракатнинг бажарилиши даражасига кўра бир-бирларидан фарқ қилади.

Буюрмоқ, фармон бермоқ, ҳукм қилмоқ, топширмоқ сингари феъллар сўзловчи томонидан берилган буйруқнинг тишловчи истагидан қатъи назар сўзсиз бажарилиши лозимлигини ифодалайди: *Подшо буйруқ берди: Уларни яланғочлаб қаранг* (Ф. Абдуллаев). *Мудир унга буюрди: «Сайфийнинг шеърларини тайёрлаб қўйинг!»* (Газ.).

Таклиф қилмоқ, тавсия қилмоқ, маслаҳат бермоқ сингари феъллар кўчирма гапда ифодаланган ҳаракатнинг бажарилиши ихтиёрий эканлигини кўрсатади ва маслаҳат оттенкасига эга бўлиши билан қатъий буйруқ билдирувчи феъллардан фарқ қилади: *«Янги ўзлаштирилган ерларимизни ҳам бир кўринглар»,— таклиф киритди Зокир ака* (Газ.). *Бир тамаки чексак-чи?— таклиф қилди Игнатъев («Вафо»).* *Ориф ака унга: «Совхоз шахарчасини бирга айланиб чиқайлик!»*, деб таклиф қилди (А. Мухтор).

Тинчитмоқ, тўхтатмоқ, юпатмоқ, овутмоқ, кўндирмоқ сингари феъллар суҳбатдошнинг ҳаракат-ҳолатини ўзгартиришга қаратилган бўлиб, бирор иш-ҳаракатни бажармасликка ундаш сингари маънолар англашилади: *«Салмон Нушани кўтариб кириб бўйрага ётқизди-да, хотинларни юпата бошлади: «Хавотир олманглар»* (Ш. Сиддиқий).

Ишонтирмоқ, сўз бермоқ, уқтирмоқ сингари феъллар суҳбатдошнинг маълум иш-ҳаракатнинг бажарилишига ишончини ҳосил қилдириш лозим бўлгандагина қўлланилади: *«Баракалла Ўзбекистон комсомоллари! Сиз бу улўғ ишнинг ҳам уддасидан чиқасиз деб ишонч билдирди»* (Газ.).

Чорламоқ, чақирмоқ сингари феъллар сўзловчига ундаш ёки сўзловчига эътибор бериш каби маъноларни англатади. Бу маънолар қатъий буйруқ ёки илтимос тарзида бўлиши мумкин: *Бери кел деяпман, қулоғинг том битганми?— тагин чақирди чол* (Ойбек) — қатъий буйруқ. *Овозини бироз кўтариб: «Дадажон, ҳу дадажония!»— деб чақирди* (Ё. Шукуров).

Илтимос қилмоқ, савол бермоқ, суриштирмоқ, сўрамоқ, ёлвормоқ сингари феъллар суҳбатдошдан сўзловчини қизиқтирган масала ҳақида гапириш талаб қилинганлигини ёки сўзловчи истагини амалга ошириш талаб қилинганлигини англатади: *Қўйлиққа етиб, чапга бурилиши билан бир аёл дуч келиб ундан сўради:*

— *Шоакбар деган одам қайси уйда туради, амаки?* (П. Қодиров). *Орифжон санъаткорлардан илтимос қилди: «Уйини билан бўлсин»* (Ё. Шукуров). *Аммо сўнгероқ қуллар Фаробийдан: «Юртимизни намоеън этинг, устод!»— деб илтимос қиладилар* (А. Мухтор).— *Андин сўрдиларки, футувват недур!* (А. Навоий).

Рухсат бермоқ, қизиқтирмоқ, рағбатлантирмоқ, тасдиқламоқ феъллари маълум иш-ҳаракатнинг бажарилишига сўзловчининг рози эканлиги ёки шу иш-ҳаракатнинг бажарилишига тарафдор эканлигини кўрсатиш учун қўлланилади: *«Албатта-да!»— деб тасдиқлади ғурур билан учувчи* (А. Қаҳҳор)— *Ҳа, шундай бўлиши керак,— Шерматов Раҳмонқул отанинг сўзини тасдиқлади* (Ҳ. Нуъмон).

Ундов-хитоб феълларининг барчасида бирор иш-ҳаракатни бажаришга ундаш маъноси мавжуд бўлиб, бу умумий маъно уларни бир синонимик қаторга бирлаштиради. Аммо маъно оттенкасига кўра улар бир-биридан маълум даражада фарқланади. Ҳатто айримлари ўз маъноларига кўра бир-бирига антонимик муносабатдадир. Чунончи, *илтимос қилмоқ* ва *буюрмоқ* умумий маъносига кўра ундов-хитоб группасига тааллуқли бўлсада, бу феъллар ички бўлиниши, оттенкасига кўра ўзаро қарама-қарши маънодадир.

5. *Сўроқ маъносига эга бўлган феъллар* ҳозирги ўзбек адабий тилида саноклидир. Сўроқ маъноси, асосан, *сўрамоқ* ва *савол бермоқ* орқали ифодаланади. Бироқ контекстда *сўрамоқ* ўрнида баъзан *қизиқмоқ, суриштирмоқ, такрорламоқ, демоқ* феъллари ҳам қўлланилади: *«Ғулом қаёнда?»— домла бир кишига эмас, ҳаммага қараб туриб савол берди* (М. Исмоилий). *«Хўш, нега?»— такрорлади Ориф ака* (А. Мухтор). *«Бўлмаса, ўрис мактабига кирман деганинг ҳам туҳматми?»— деди маҳдум* (М. Исмоилий).

Суриштирмоқ феъли сўзловчига маълум ҳодисани янада ойдинлаштириш мақсадида қўлланса, *қизиқмоқ* феъли сўзловчининг берилаётган саволга нисбатан шах-

сий муносабатини билдиради. *Такрорламоқ* феъли маълум саволнинг олдинги репликада айтилганлигини англатади. «*Қайси биринг ўғилу қайси биринг қизсан, қайси биринг бобонгни танийсану, қайси биринг танимайсан?*» деб суриштирди бува (А. Мухтор).— *Нима?— деб қизиқди Баҳрихон* (Ё. Шукуров).— *Гулнор сира тортинманг, ихтиёр сизда,— такрорлади Йўлчи* (Ойбек).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида сўроқ мазмунидаги феъллар кўпинча диалог составида жавоб феъллар билан ёнма-ён қўлланилади³⁸.

6. **Жавоб ифодаловчи феъллар** кўчирма гапдаги фикрнинг олдинги репликага нисбатан муносабатини ифодалаб, қўйилган сўроқларга сўзловчининг жавобларини контекстга киритиш учун хизмат қилади. Бундай феъллар олдинги репликада баён қилинган фикрга қўшилиш ёки рад қилиш маъноларини англатади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида жавоб репликалар *тасдиқламоқ, демоқ, жавоб бермоқ* сингари феъллар орқали контекстга киритилади: *Бир кун у кўзини очиб мендан сўради: «Жўхориға иккинчи марта сув бердингизми?»*

— *«Йўқ!»— деб жавоб бердим* (С. Айний).

— *Отинг нима?*

— *Садриддин,— деб жавоб бердим* (С. Айний).

7. **Репликалар ўртасидаги муносабатларни ифодаловчи феъллар** контекстдаги вазифасига кўра икки турга бўлинади.

1) Фикрнинг бирин-кетин давом этаётганлиги, системасини кўрсатувчи феъллар: *бошламоқ, давом эттирмоқ, сўз бошламоқ, тамомламоқ*. *Сўз бошламоқ, бошламоқ* феъллари диалогнинг дастлабки репликаси контекстга киритилганлигини, *давом эттирмоқ* дастлабки реплика давом этаётганлигини, *тамомламоқ* эса фикр якунланганлигини билдиради: *Умуман, Сиз билан мен,— деб гап бошлади Асқарали Шаҳрихонга қараб,— Наби Усмоновичдан кўп нарса ўрганишимиз лозим* (Ё. Шукуров). *Азиза давом этди: «Энди охирги илтимосим: тўпна-тўғри бизникига тушасиз, кўнглим тўқ бўлади, хўпми?»* (Ё. Шукуров). *Рустам давом этди: «Менинг назаримда муҳаббат шоирлар таъриф қилган гўзаллик.*

³⁸ Н. Ю. Шведова. К изучению русской диалогической речи, ж. «Вопросы языкознания», 1956, № 2.

нафосат ё бўлмаса бир илоҳий куч эмас» (Ё. Шукров).

2) Нутқ процессида диалог составига киртилган «янги» репликаларни контекстга киритувчи феъллар. Бу типдаги феъллар *луқма ташламоқ, аралашмоқ, сўзни бўлмоқ, қўшиб қўймоқ* кўчирма гапли конструкция составида жуда кенг қўлланилади:

— *Шошманг,— унинг сўзини бўлди Ҳотамов,— Маркилик Шоакбарми?*

— *Мирзачўллик.*

— *Э, мен биламан уни,— деб гапга аралашди патак соқол, қирра бурунли киши (А. Замонали). Ўрта қаторда ўтирган ойболта соқолли киши луқма ташлади: «Уни ундоқ бажардим, бунни бундоқ бажардим деяпсан» (С. Аҳмад).*

Юқорида кўрсатилган феъллар сўзловчининг фикри қандай баён қилинганлиги ҳақида ўқувчида тўла тасаввур қолдиради ва сўзловчи фикрининг динамикасини кўрсатади. Репликалар ўртасидаги муносабатларни ифодаловчи феъллар ўқувчига баён қилинаётган фикрнинг тартиби ва системасини англаб олишга ёрдамлашади, уларнинг турли шахсларга тегишли эканлигини кўрсатади, суҳбатдош диққатини янги баён қилинаётган фикрга жалб қилиш учун хизмат қилади.

8. Сўзловчининг ўз суҳбатдошига бўлган муносабатини ифодаловчи феъллар ўз функциясига кўра икки гуруппага бўлинади:

1) Сўзловчининг ўз суҳбатдошига яқинлиги, меҳрибонлигини ифодаловчи феъллар: *овутмоқ, тинчитмоқ, ачинмоқ, тасалли бермоқ, далда бермоқ, кўнглини кўтармоқ, инонтирмоқ...* Бу феъллар сўзловчининг ўз суҳбатдоши билан ҳамдард, ҳамфикр эканлигини кўрсатади ва ундов-хитоб феълларининг бир турини ташкил қилади. Бу феъллар орқали ҳам сўзловчининг ўз суҳбатдошига хитоби қисман англашилади: *Она кўнглига таскин берарди: «Болам юрт ишига яраб қолди. Кўнга келган тўй экан, қандоқ қилай... Ишқилиб, ёлғизим соғомон келсин» (С. Аҳмад).*

2) Сўзловчининг ўз суҳбатдошига салбий муносабатини ифодаловчи феъллар: *ўқраймоқ, сўкинмоқ, ўпкаламоқ, тергамоқ, жеркимоқ; Иноят оқсоқол унга ёмон ўқрайди: «Болам, сен ишингни қилавер, бу ўзаро гап» (С. Аҳмад). Рожа унинг шамасига тушунди-ю, қони*

қайнаб сўқинди: «Аблаҳ! Ҳозир сен фосиқнинг қовоқ калланғи уриб ёраман!» (Ш. Сиддиқий). Секретарь қизнинг ўтақаси ёрилаёзди: «Ҳай-ҳай, домла жиндай сабр қилинг!» (Мустум).

9. Махсус тор маънога эга бўлган феъллар. Бир қатор феъллар борки, булар ремарка составида ниҳоят чекланган даражада қўлланади ва конструкцияда махсус функцияларни бажаради: ҳисобламоқ, ифодаламоқ, нигоҳ ташламоқ, қарамоқ, ботинмоқ, сирни очмоқ, табрикламоқ, ташаккур айтмоқ, хайрлашмоқ, алаҳламоқ, изоҳ бермоқ, санамоқ, қоқмоқ, куйламоқ, таништирмоқ: Яна кимдир: «Сидоров тирик, асирларни ҳайдаб кетди,— деб изоҳ берди (Шуҳрат). Йигитча бармоғи билан алла нарсани санаяпти: «Икки, тўрт, уч, беш... Катта чўт олиб қоқа бошлади: «Иккитаси Собирда, тўртаси Носирда, бештаси Ҳакимда, учтаси Раҳимда»... (Ж. Қувноқов). «Бахтлисиз-ку?»— синовчан нигоҳ ташлади Бахтихон (Ё. Шукуров). Умида сирни оча бошлади: «Сизга нима бўлди, у тўғри йигит-а!» (Ё. Шукуров). Шундан кейин у ўзини босиб олди, шекилли, қаттиқроқ жавоб беришга ботинди: «Ҳеч қандай! Ўзингизга ўхшатманг!» (Ё. Шукуров).

Бу мисоллардаги феъллар ўз семантикаси ва конструкциядаги функцияларига кўра юқорида кўрсатилган феъл типларидан фарқ қилади. Шунинг учун бундай феъллар алоҳида группага ажратилиб кўрсатилди.

Ёзма муносабатларни ифодаловчи ёзмоқ, ёзиб қўймоқ, ёзиб ташламоқ сингари феъллар махсус группани ташкил қилади. Чунки бу феъллар ўзга сўзловчи шахс томонидан айтилмаган, балки ёзилган фикрларни контекстга киритиш учун хизмат қилади: Инсонларвар бир рогона киши: «Жиянингиз менинг иссиқ уйимда, хавонир олманг, ажойиб киши бўлиб етишади»,— деб хат ёзибди (С. Абдулла). У кўкрак чўнтагидан дафтарқалам олиб тиззасига қўйдиди-да, йўғон-йўғон ҳарфлар билан шундай деб ёзди: «Бу жой Заркент қишлоғининг Найман участкасидир» (С. Аҳмад).

Ёзмоқ феъли ва шу маънодаги (битибди, қайд қилибди) феъллар ўзга шахс томонидан ёзилган текстларни контекстга киритади, аммо шу текст иккинчи шахсга тезаки формада етказилади. Бундай вақтларда ёзмоқ феъли демоқ феълининг эквиваленти бўлиб қолади. Айним вақтларда эса ёзибди ўрнига дебди феъли ҳам

қўлланади: *Абдулла ўз хатида: «Тезда бориб қоламиз»,— дебди (Аслида Абдулла шундай деб ёзибди формасида бўлиши керак ёки Абдулла: «Тезда бориб қоламиз», деб ёзибди формасида бўлиши керак эди).*

Шундай қилиб, биз нутқ феъллари ва уларнинг функционал турларини, семантик муносабатларини кўриб ўтдик. Бу ўринда шуни қайд қилиш лозимки, юқоридаги турли семантикага эга бўлган феълларнинг ҳаммаси учун *демоқ* функциясини бажариш муштарак маънодир. Бу феълларнинг контекстда турли формаларда ифодаланиши уларнинг модал ва стилистик қўлланиши ҳисобланади. Эски ўзбек тилида турли-туман мақсадни ифодалаш учун қўлланган кўчирма гаплар конструкциядаги функциясидан қатъи назар асосан ягона *демоқ* феъли орқали контекстга киритилган³⁹.

Демоқ феълининг қўлланиш кўлами ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам салмоқли. Урганилган бадний асарлар тилида кўчирма гапларнинг 50 процентдан ортиқроғи *демоқ* орқали контекстга киритилганлигини кўрсатади.

Ўзбек тилининг кейинги тараққиёти *демоқ, айтмоқ* феълларининг кўчирма гапларни контекстга киритиш имкониятини чеклайди. Чунки *демоқ* билан бирга ўзга шахс нутқини тўла ва атрофлича баён қила олиш имконига эга бўлган турли семантик группага тааллуқли феъллар кенг қўлланила бошланди.

Ҳозирги кунда ёзувчиларимиз рус тили грамматик қурилиши формасидан кенг фойдаланиб, кўчирма гапларни турли феъллар билан контекстга киритаётганлигининг гувоҳи бўламиз. Энди *демоқ* билан бир қаторда юзлаб «янги» феъллар кўчирма гапли конструкция состида қўлланилмоқдаки, бу шубҳасиз, ўзбек тили синтактик қурилишининг кейинги тараққиётини маълум даражада ўзида акс эттиради. Юқорида қайд қилинган феъллар ўзбек тили ифода имкониятлари бойиб бораётганлигини ҳам кўрсатмоқда. Шунинг натижасида *демоқ*

---

³⁹ Бу ҳақда қаранг: А. М. Шербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана М.—Л., 1961, стр. 195; Ғ. Абдурахмонов, Ш. Шукуров. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1973, 314-бет.

фёълининг қўлланиши масъабати ва универсал функцияси торайиб, стилистик жиҳатдан нейтрал мавқе эгаллади. Қуйидаги мисоллар бу ҳолни яна бир қарра тасдиқлайди: «*Вой, Алихўжа бойлардан нимамиз кам? Қизини қўй арғумоқли извоида юборди. Қўқон араванинг дуқури қурсин!*»— вайсади (деди) Лутфинисо (Ойбек). *Онаси кулиб сўзлайди (дейди): «Бир кун сени ҳам куёвга берамиз, қизим! (Х. Олимжон). «Қомилжон!»— қўлчасини силкитди (деди) қизча (А. Қаҳҳор). «Самарқандга бориб нима иш қилиб келдинг?»— сўради (деди) Рашидга юзланиб Абдурахмон ота (М. Қориев).*

Шундай қилиб, нутқ феълларини ўрганиш феълларнинг синонимик қаторлари ҳақида тўлароқ маълумотга эга бўлишга ҳам ёрдам беради. Ҳозирги ўзбек адабий тилида нутқ феъллари орқали ўзга гапни характерлаш уч асосий группага бўлинади.

1. Нутқ процессини ифодаловчи демоқ орқали ўзга гапни характерлаш: «*Энди кета беринг арзани ўзим топшираман*»,— деди (А. Қодирий). «*Ҳа, ўғлим, омонсон келдингми?*»— дебди кампир (Ф. Абдуллаев).

2. Демоқ феълига синоним бўла оладиган шивирламоқ, қичқирмоқ, буюрмоқ, эслатмоқ, кулмоқ, тинчитмоқ, сўз бошламоқ сингари феъллар орқали ўзга гапни характерлаш: «*Самад бўқоқ унинг бу пичингидан қизарди: «Қулоғимга янглиш кирган экан-да, аблаҳ!* (А. Қодирий). *Шоқосим хип бўғилган овоз билан хириллади: «Созуқ жонларингни оладими?» (Ойбек).*

3. Демоқ олдидан демоққа синоним бўла оладиган феълларнинг равишдош формаси (шивирлаб, қичқириб, буюриб, эслатиб, кулиб, тинчитиб)ни қўллаш орқали ўзга гапни характерлаш: «*Биз бошқача учрашишимиз керак эди*»,— деди пичирлаб (А. Мухтор). «*Ойиси билан келган*»,— деди Марат уялиқираб (Шуҳрат).

Сезги ва ҳолат ифодаловчи феъллар

Сезги-ҳолат биллирувчи феъллар бадий адабиётда нутқ феъллари билан бир қаторда ўзга гапли контекстга олиб кириш учун кенг қўлланилмоқда. Бадий прозада ўзга гапни қисқача изоҳлаш, фикрни ихчам баён қилиш мақсадида ёзувчилар сўзлашув феъллари ўрнига

сўзловчининг турли сезги ва ҳолатини билдирувчи феълларни қўллаб, ўз қаҳрамонларининг ташқи ҳолатини ёрқинроқ тасвирлашга эришмоқдалар. Бу усул ёзувчини такрорий характеристика бериш, изоҳлашдан холи қилади. Бундай вақтда сўзлашув феълнинг қўлланишига зарурият ҳам сезилмайди: *Розия бегим ноз-карашма қилиб, ҳиринглаб кулди:— Ундай бўлса, бир-икки соатга кундуз кунлари келиб туринг!* (Ш. Сиддиқий). *Кечаси афандининг уйига ўғри кирди. Хотини буни пайқаб қолиб, афандини уйғотди: «Туринг, уйда ўғри юрибди».*

Одатда сезги-ҳолат билдирувчи феъллар қўлланганда фикр тугаллиги мавжуд бўлади. Бу хусусият сезги-ҳолат феълларини бошқа феъллардан ажратиб туради. Сезги-ҳолат феълларида модал муносабат ёрқин ифодаланади. 1) *Сесканмоқ, пайқамоқ, ҳайрон бўлмоқ, ҳовлиқмоқ, безовга бўлмоқ* сингари феъллар кесим вази-фасида келган бўлса, сўзловчининг кутилмаганда янги ҳолатга ўтганлигини билдиради. Бу ҳолат нутқ баёнига ҳам маълум даражада таъсир қилади. Сўзловчи ўз фикрини ундов гап ёки риторик сўроқ формасида баён қилади: *«Нима уни ишдан олиш керакми?— ҳайрон бўлди Мария Васильевна (А. Мухтор). «Пул қозғоз?»— ҳайрон бўлди Меҳринисо.* 2) *Жаҳли чиқмоқ (келмоқ), қизишмоқ, аччиқланмоқ* сингари феъллар сўзловчининг турли ҳаяжонларини ифодалайди: *«Шунга йиғирма бешми?!» ажабланди Адолат (Ё. Шукуров).* 3) *Шошмоқ, қалтирамоқ, қувонмоқ* сўзловчининг довдираб қолганлигини билдиради: *Бирдан эшик зарб билан тақиллад... дилдор сесканиб кетди.*

Сезги-ҳолат феълларидан сўзловчи нутқининг модал хусусиятларини ифодалаш мақсадида ёзувчилар кенг фойдаланадилар ва кўчирма гапнинг қандай ички таассурот натижасида юзага келганлигини, қай тарзда баён қилинганлигини кўрсатадилар: *Кампир кўзига ёш олди: «Уғилгинамнинг бўйнига миниб олган бу жувон сўхта» (С. Аҳмад).*

Сезги феъллари маъносига кўра жуда хилма-хилдир. Биз бу ўринда сўзловчининг турли ҳис-ҳаяжонини ифодалаган кўчирма гапларни контекстга киритувчи сезги феълларининг хусусиятларинигина кўриб ўтдик.

Имо-ишора ёки сўзловчининг турли ҳаракатларини ифодаловчи феъллар

Маълумки, биз ўз фикримизни ифодалашда тил материаллари — сўз ва гапдан ташқари турли ҳаракат ва имо-ишоралардан ҳам кенг фойдаланамиз. Улар нутқимизни ёрқин ва аниқ ифодаловчи восита сифатида хизмат қилади. Сўзловчи бош қимирлатиш, қўл чўзиш, таъзим қилиш ва бошқа шу каби ҳаракатлар орқали ўз фикрини, маълум ситуацияда албатта, баён қилиши ҳам мумкин. Бундай шароитда имо-ишора сўзга ёки гапга тенг бўлиб қолади. Бош қимирлатиш ҳа ёки йўқ деган сўзга тенг келиши ҳаммага маълум. Аммо кўпинча бу ҳаракатлар тил материаллари билан биргаликда қўлланилади. Бундай вақтда ҳаракат фикрни кучайтириш учун хизмат қилади. Масалан, кел! дейиш билан қаноатланмай, яна қўл ҳаракати ҳам амалга оширилади ва ҳоказо. *«Оқ подшо-я?! Тожи тахтдан нечук воз кечди экан-а? Ақлим етмайди... бошини чайқади Шермат (О й б е к).* Бадий асарда ёзувчилар сўзловчининг ана шу ҳаракат ва имо-ишораларини ўқувчига тўла етказиш мақсадида ремарка составида имо-ишора ёки турли ҳаракатларни ифодаловчи феъллардан ҳам фойдаланадилар. Бундай вақтларда сўзлашув феъллари туширилиб, унинг ўрнига қуллуқ қилди, қўлини чўзди, энгашиди, мушт кўтарди сингари феълларни ишлатадилар:— *Ҳа, саломатмисиз. Жўра ака! — қўлини узатди унга (О й б е к).* *«Жим!»— муштумини кўтарди Ёрмат (А. Қ а ҳ ҳ о р).* *Жаннат хола ўқдек отилиб келиб унинг қўлларига ёпишди:*

— *Нима қиляпсиз, нима қиляпсиз?..*

— *Тегма менга, тегма менга? (С. А ҳ м а д).*

Ҳозирги ўзбек адабий тилида сўзловчининг имо-ишораси ёки бошқа ҳаракатларини ремаркада шарҳловчи махсус бўлақлар орқали тасвирлаш усули кенг қўлланилади:— *Не дерсиз, мулла Асад, анинг гапига, деди Махдум калласи билан қорамағиз муллавачча томонга ишора қилиб (М. И с м о и л и й).*— *Тез ол, гадойвачча, шунга ҳам шукур қил. Тўранинг жаҳли чиқади,— деди имом соқолини селкиллаиб (Ж. Ш а р и п о в).* *«Ойинг чўши кўрар экан сени»,— деди патурни ушата туриб (С. А н о р б о с в).*

Бундай ремаркаларда модал муносабатлар ифода қилинмайди, балки сўзловчининг ўз фикрини қай ҳолатда баён қилганлиги кўрсатилади: «*Алим оғрияпти*»,— *деди у қўлини кўрсатиб* (Ж. Ш а р и п о в).

Тафаккур фаолияти билан боғлиқ феъллар

Ҳозирги ўзбек адабий тилида тафаккур феълларни ирреал кўчирма гапларни контекстга киритиш учун хизмат қилади ва шу хусусияти билан қолган барча феъллардан фарқланади. Тафаккур феъллари ўзга шахс томонидан айтилмаган ёки айтишга мўлжал қилинган фикрларни суҳбатдошга етказиш учун ишлатилади.

Тафаккур феъллари сўзловчининг фикрлаш қобилияти билан боғлиқ тушунчаларни ифодалайди: «*Бу нотаниш қиз менинг олдимга нимага келди-ю, мен унга аҳволимни нега гапиряпман, шартлими?*» — *деб ўйлади йигит* (А. М у х т о р).

Тафаккур феъллари орқали ёзувчи персонажларнинг фикр-мулоҳазаларини, турли тахминларини ўқувчига етказди. Шунинг учун тафаккур феъллари ремарка составида бадиний асарда кўпроқ ишлатилади.

— *Демак, қизи шу эканда, наҳотки Ленинградга борса? «Қизиқ, нималарни ўқир экан?»— ўйларди Абдулла ундан кўз узмай. «Йўқ, мен ҳам шуларни ўқишим керак. Нега у ўқийди-ю, мен ўқимайман?»— ўйлади Абдулла* (Ҳ. У м а р б е к о в).

Ўйламоқ феълнинг синоними сифатида баъзан ўй суриб кетмоқ, хаёлдан ўтказмоқ, фикр қилмоқ, хаёлга ботмоқ, ўз-ўзи билан гапирмоқ сингари феъллар ҳам ремаркада қўлланилади: «*Чўпной бизларнинг розилигимизсиз эрга тегиб, балки яхши иш қилгандир?*»— *дея ўй суриб кетди* (С. А н о р б о е в). «*Кўп ўқир экан,— хаёлидан ўтди унинг,— ўқисанг, шундай ўқисанг-да!*» (Ҳ. У м а р б е к о в). «*Халқ барча севган кишини ким ёмон кўрганикин*»,— *деб хаёлга ботди Азиза* (Ё. Ш у к у р о в). Бу феълларнинг қўлланишида айрим стилистик фарқлар мавжуд, албатта. Чунончи, *хаёл сурди* сўзловчининг фикри, ўйи давом этаётганлигини билдирса, *хаёлидан ўтди* бундан олдин бўлган воқеа-ҳодисанинг эсланганлигини билдиради.

Айрим вақтларда *ўйламоқ* тафаккур феъли ўрнида *демоқ* қўлланади ва ундан олдин *ўзига-ўзи* бирикмаси

ёки ичида сўзи келади. *Узига-ўзи деди бирикмаси ўйлади* феълига синоним бўлиб қолади: *Хатларни кўздан кечираркан, ўзига-ўзи деди: Шунча кундан бери тик этган товуш йўқ эди. Бирдан учта қалин хат келди. Булар ҳам уруш ғалваси билан бўлиб, энди ўзини тутиб олибди, шекилли?!»* (Ш у ҳ р а т). *Ё тавба,— деди Моҳирахон ичида,— унинг сочи ҳам, соқоли ҳам қоп-қора эди-ку!*

Ҳис-тасаввур ёки идрок феъллари

Ҳис-идрок феъллари кўчирма гапли конструкцияларда кам учрайди. Бу феъллар кўпинча овоз сўзи билан биргаликда ишлатилади. Бу типдаги кўчирма гапларда суҳбатдошга қаратилган фикр англашилади: *Эшик томондан командирнинг: «Машиғулотга тайёрланинг!» деган овози келди* (Ё. Ш у к у р о в). *Бошқа одамларнинг ҳам товушлари чиқиб қолди: «Кимнинг иши нозарур дейсиз!»* (М у ш т у м). *Трубкадан аёл кишининг: «Шу чоққача уйда ухлаб ётармиди!» деган овози эшитилди* (Ё. Ш у к у р о в).— *Сиз ким?— Бўронбек овозини яна ҳам кўтарди.— Сиз менга бўйсунасиз. Бинобарин, Сизнинг мени сўроқ қилишга ҳаққингиз йўқ!* (Х. Ғ у л о м).

Биз юқорида кўчирма гапларни ёзувчи контекстга киритиш учун хизмат қиладиган феъллар ва уларнинг конструкция составидаги турли-туман функцияларини кўриб ўтдик. Кўчирма гапларнинг грамматик ва модал хусусиятлари кўпинча шу феълларга боғлиқ эканлиги конкрет мисолларда намоён бўлади.

КўЧИРМА ГАПЛИ КОНСТРУКЦИЯ КЭМПОНЕНТЛАРИ ЎРТАСИДАГИ ЛЕКСИК-ГРАММАТИК МУНОСАБАТЛАР

Кўчирма гапли конструкция компонентлари ўртасидаги интонацион муносабат

Суҳбатдошларнинг ўзаро сўзлашувидаги турли ички кечинмалари, шунингдек, уларнинг бир-бирига ёки баён қилинаётган воқеа-ҳодисага бўлган муносабатлари сўзлар билан бир қаторда оҳанг — интонация орқали ҳам ифодаланади. Интонация нутққа маълум стилистик бўёқ берувчи муҳим тил воситаларидан бири ҳисобланади. Тилшунослар интонациянинг нутқ ифодаланиши-

даги ролига катта баҳо бериб, унинг нутқ мазмуни билан бевосита боғлиқ эканлигини алоҳида уқтирганлар.

Рус тили интонациясини чуқур ўрганган йирик лингвист В. Н. Всеволодский-Генгросс: «Ички кечинмалар қанча кўп бўлса, интонация ҳам шунча хилма-хилдир»⁴⁰ деган хулосага келган. Интонация гап ёки сўз маъноси-ни тўғри ифодалаш учун алоҳида аҳамиятга эгадир. С. Иномхўжаев биргина салом сўзи интонацияга қараб қуйидаги маъноларни ифода этишини қайд қилади: 1) Салом!— «Келинг»; 2) Салом!— «Хўш, хизмат?»; 3) Салом!— «Яна келдингми?»; 4) Сало-о-м!— «Жуда вақтида келдинг!»; 5) Сало-о-м?!— «Мен сизни танимаянман»; 6) Салом!!!— «Гап тамом!»; 7) Салом!— «Ҳа, ишинг тушдим!»; 8) Салом!— «Мана, ишим битди, гапир энди»; 9) Салом!— «Вақтим йўқ, кетавер!»; 10) Салом!— «Бир пас кутиб туринг» деган маънолар ва ҳоказо⁴¹.

Кўринадики, маълум сўз ёки гапнинг таъсир кучи шу сўз баён қилинаётган вақт, шароит-ситуацияга ҳамда интонацияга боғлиқдир⁴². Чунончи, сув сўзи чўлда чанқаган киши учун ҳаёт белгисидир. Уни эшитган киши ўзини шод ва бахтиёр ҳис этади; аммо сел-ёғин, тошқин вақтида эса сув сўзи даҳшат, қўрқув сингарии маъно касб этади.

Шундай қилиб, интонация фикрни ифодалаш учун хизмат қилувчи лексик бутунлик ва грамматик формалар билан бир қаторда муҳим аҳамиятга эга. Шунга кўра гап интонацияси ва унинг хусусиятларини илмий асосда ўрганиш муҳим назарий масалалардан бири ҳисобланади.

Нутқ интонацияси назарияси қадимдан буён тилшунослар диққатини ўзига жалб қилиб келмоқда. Рус тилшунослигида бу соҳада биринчи бўлиб иш олиб борган олим М. В. Ломоносов ҳисобланади. У нутқ мелодияси, овоз оҳангининг баланд-пастлиги, кучи, давомийлиги ва нутқнинг темпорал оҳангига — бўёғига алоҳида эътибор берди. М. В. Ломоносов бу воситалар фикрни тўғри ифодаловчи омил эканлигини кўрсатди. М. В. Ломоносов

⁴⁰ В. Н. Всеволодский-Генгросс. Теория русской интонации, М., 1922, стр. 45.

⁴¹ С. Иномхўжаев. Саҳна нутқи, «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1976, № 3.

⁴² В. Л. Владимирова. Путь к нулю, М., 1963, стр. 5.

инининг давомчиси А. Х. Востоков интонация нутқимизининг тугаллигини ва унинг мантиқан тўғрилигини таъминловчи восита эканлигини қайд қилади⁴³.

Россияда биринчи бўлиб нутқ оҳангини экспериментал метод орқали ўрганган тилшунос олим В. А. Богородицкий турк тилларини интонация жиҳатидан ўрганиш зарурлигини алоҳида қайд қилади⁴⁴.

Л. В. Щерба деярли бутун ижодий-илмий фаолиятини нутқ оҳангига бағишлади. Тил ва нутқ, товуш ва фонема ҳақида янги қимматбаҳо назарий хулосаларга келди⁴⁵. Ҳозир бу масала бўйича ленинградлик олимлардан Л. Р. Зиндер ва М. А. Матусевичлар шуғулланмоқдалар.

Туркологияда айрим умумий характердаги ишларни назарга олмаганимизда эса интонация эндигина ўрганилаётир.

Сўнги йилларда тилшуносларимиз интонация масаласига алоҳида эътибор бераётганликларини кўрамиз. Жумладан, А. Қ. Нурмаханованинг ишида ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ тилларидаги содда гапларнинг интонацияси илмий асосда кузатилган ва муҳим хулосалар баён этилган⁴⁶.

Биз бу ўринда кўчирма гапли конструкциялардаги компонентлар — ремарка ва кўчирма гап интонацияларининг конструкция составидаги ўзаро муносабати ва таъсири ҳақида қисқача тўхтаб ўтамиз.

Кўчирма гапли конструкция компонентлари — ремарка⁴⁷ ва кўчирма гап ўзининг грамматик қурилиши,

---

⁴³ А. Х. Востоков. Опыт о русском стихосложении, СПб., 1917.

⁴⁴ А. А. Богородицкий. Движение тона в словах двух- и трехсложных в татарском языке (по экспериментальным данным), Вестник научного общества татароведения, 1926, № 4.

⁴⁵ Л. В. Щерба. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании, Изв. АН СССР, Отд. общ наук, 1931, № 1.

⁴⁶ А. Н. Нурмаханова. Типы простого предложения в тюркских языках, Ташкент, Изд-во «Наука» УзССР, 1965.

⁴⁷ Ремарка термини автор гапи термини ўрнида қўлланди, чунки текстдаги барча гаплар ҳам авторникидир. Конструкция составида кўчирма гапни контекста киритиш учун хизмат қилувчи гапларни авторнинг текстидан фарқлаш учун ремарка терминини қўллашни мувофиқ кўрдик. Ремарка драматик асарлар текстига нисбатан авторнинг изоҳи маъносида қўлланилади.

ифода мақсади, лексик состави, стилистик оуёғи жиҳатидангина эмас, балки интонациясига кўра ҳам бир-бирдан фарқ қилади. Умуман олганда, ремарка талаффузида автор баёнига хос дарак интонацияси мавжуд бўлади. Кўчирма гапда эса кўпинча жонли сўзлашувга хос бой ритм-мелодик интонация ўз ифодасини топади. Аммо ремаркадаги конкрет оҳанг, ритм ва пауза ремарканинг конструкциядаги позицияси билан белгиланади.

Кўчирма гап конструкциясидаги компонентлар шаклан маълум гап формасига тенг келади, чунончи, ремарка дарак гапга, кўчирма гап эса дарак, сўроқ ёки буйруқ гапга мувофиқдир. Шунга кўра кўчирма гап конструкция компонентлари ва алоҳида олинган гаплар (дарак, сўроқ, буйруқ) интонациясида фарқ бўлмаслиги лозим. Бироқ конструкция составидаги гаплар ўзининг дастлабки интонациясини маълум даражада ўзгартиради. Шунинг учун ҳам кўчирма гапли конструкция компонентлари интонациясини ўрганмай туриб, бу конструкциянинг ўзига хос томонларини ёритиб бўлмайди.

Конструкция компонентлари ўртасидаги интонацион муносабат уларнинг позицияси ҳамда грамматик ва мазмун алоқадорлигига асосланади.

1. Препозитив ремаркали конструкцияларда ремарка дарак гап билан ифодаланганлигидан қатъи назар тугалланмаган интонацияга эга бўлади, бу интонация ўз навбатида ундан сўнг кўчирма гап келганлигидан дарак беради, натижада ремаркадан сўнг огоҳлантирувчи пауза юзага келади ва бу қисқа пауза фикр давом эттирилажагини кўрсатади.

Демак, ремарка дарак гапдан ташкил топишига қарамай, бунда интонация бутунлай пасаймайди ва ундан сўнг узоқ чўзиқ пауза бўлмайди. Чунки у конструкция составида янги вазифа — кўчирма гапни бошқариш вазифасини бажаради ва сифатини ўзгартириб, дарак гапдан баён⁴⁸ гапга ўтади. Баён интонацияси эса иккала компонентни ўзаро боғлаш учун хизмат қилади: *Мен бурнимни қийшайтириб, дедим: қарғайвер, қарғишинг бир тола сочимни ҳам узолмайди* (Ойбек). *Бу гапни эшитиб Диловархоннинг зар-*

---

⁴⁸ Баён гапи дарак гапнинг бир тури сифатида ҳали ўрганилмаган.

даси қайнаб деди: «Сенингча меники ҳаром пулми?» (Ш. Сиддиқий).

Ремаркадаги қисман интонацион ва мазмун нотугаллигини барча препозитив ремаркаларда учратиш мумкин. Бу ҳолни ҳатто ёйиқ ҳолда келган препозитив ремаркаларда ҳам кўрамиз: *Ҳозир эса худди ўртоқларига боргандай, дадил юради-да, илк учраган қиз қошида тўхтаб, юмшоқ оҳангдор овоз билан деди: «Ҳорманг, синглим»* (Ойбек). *Қайтиб даси уни уйга олиб кирди ва ўтқазиб тергов қила кетди: «Қаёқда юрибсан?»* (С. Аҳмад).

2. Постпозитив ремаркали конструкцияларда ремарка кўчирма гапдан кейин келади. Шунга кўра конструкция компонентларининг интонацион муносабати ҳам ўзгаради. Бундай вақтларда ремарка кўчирма гапда баён қилинган фикрни изоҳлаш учун хизмат қилади. Кўчирма гап синтактик қурилиши ва мазмунига кўра мустақил бўлса-да, конструкция составида ремаркага боғлиқ бўлиб қолади. Натижада унинг интонацияси ўзгариб, сўнг қисқа пауза қилинади: *«Ноҳақ ҳисобга олганлар кўп, навкарларингиз устидан кўп шикоятлар келди»,— деди Ислом хўжа қуюқ қора соқолини ўйнаб туриб* (Ж. Шарипов).

3. Ремарка кўчирма гап ўртасида бўлган конструкцияларда интонацион ритм янада ўзгача ҳолат касб этади. Бундай конструкцияларда кўчирма гапдаги яхлит интонация иккига бўлинади. Кўчирма гапни ташкил қилган гапнинг табиатига зид равишда гап составида янги пауза юзага келади. Шунга кўра кўчирма гап янги интонацияда — бўлинган интонацияда ифода этилади. Аммо қисман кўчирма гапнинг дастлабки интонацияси ҳам сақланади. Чунки одатда ремарка кўчирма гапда пауза қилиниши лозим бўлган жой, нутқий тактдан бошланади, фақат пауза ҳажм жиҳатдан фарқ қилади. Бундай пауза кўпинча ундالمали ёки қўшма гапдан ташкил топган гапларда учрайди: *«Дўстим Даврон,— деди Сергей амаки орадаги сукунатни бузиб,— койинма, ўша жоҳил домлалар қўлида ўқигандан кўра, ўзи машқ қилган яхши* (Ё. Шукров).

Бундай гапларда кўчирма гапнинг биринчи қисми одатдаги нормал интонация билан ифода этилади ва шундан сўнг ремаркадан олдин пауза қилинади, аммо

ремарка фикр тугаллигини ҳам мазмун, ҳам интонация жиҳатдан таъминлай олмайди. Бундай вақтда бўлинган кўчирма гапнинг иккинчи қисми мазмун ва интонация тугаллигини таъминлайди: *Она билан Ватан бир-бирига тенг бўлганидай,— деди Нина Александровна ўйчан бир қиёфада,— уруш билан жудолик бир-бирига эгиз* (А. Мухтор).

Ремарка мустақил содда гаплардан ташкил топганда кўчирма гаплар ўртасида ҳам қўлланиши мумкин. Бундай вақтда конструкция компонентлари қисқа пауза билан ажралади: *Зато мен биламан,— деди ўдағайлаб Мирсалим,— Сиз билмайсиз»* (Ш у ҳ р а т).

Кўчирма гапли конструкция компонентларининг позиция муносабатлари

КўЧИРМА ГАПЛИ КОНСТРУКЦИЯ ВА УНИНГ АВТОР БАЁНИГА МУНОСАБАТИ

Кўчирма гапли конструкцияларда компонентлар сўзловчи ёки ёзувчининг услуби ёки ўз олдига қўйган мақсадига кўра турли позицияларда бўлиши мумкин.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўчирма гап ремаркага нисбатан турли позицияда учрайди. Ремаркадан олдин, кейин, ремарка атрофида ёки ремарка ўртасида қўлланилади. Кузатишлар кўчирма гапнинг асосан ремарка ўртасида ёки ремаркадан олдин қўлланишини ўзбек тили учун асосий қонда эканлигини ва бу тартибда деярли кўпгина кўчирма гаплар қўлланишини кўрсатади: 1. *Дубенко: «Нима гап? Тинчликми?»— деб сўради* (Ш у ҳ р а т). 2. *Э-е, қўяверинг, у ерда пиширилаётган ноз-неъматларнинг ҳиди бурнимни ёраёзди»,— деди* (Ф. Абдуллаев). 3. *Бунча ҳаялламасангиз?— деди қошини чимириб* (С. Анорбоев).

Бадий асарларда қўлланган кўчирма гапли конструкцияларни кузатиш ҳозирги замон ўзбек тилида конструкция компонентларининг позиция муносабатига кўра қуйидаги тип конструкциялар мавжудлигини кўрсатади: 1. Препозитив ремаркали конструкциялар; 2. Постпозитив ремаркали конструкциялар; 3. Интерпозитив ремаркали конструкциялар; 4. Бўлинган ремаркали конструкциялар; 5. Бир неча ремаркали конструкциялар.

1. Препозитив ремаркали конструкцияда кўчирма гап ремаркадан кейин қўлланилади. Препозитив ремаркали конструкциялар ҳозирги ўзбек адабий тилида кам қўлланадиган конструкциялардан ҳисобланади: *Келаётиб Низомжон қўлтиқлади-да, астойдил таъкидлади:*

— *Сени ҳеч кимга бермайман* (С. Аҳмад). *Саид Аҳмад илжайди:— Бор-бор, ишингни қил, хумпар!* (Ойбек).

2. Постпозитив ремаркали конструкциялар ҳозирги ўзбек адабий тилида жуда кўп қўлланадиган формалардандир. Чунки кўчирма гап автор гапига тобе бўлиб келиб, уни тўлдиради, изоҳлайди:— *Бас, тилинг жудаям ачиқ-эй!*— *жеркди Манзура ва юзини терс бурди* (Ойбек).

— *Бу ҳунук ахир, тушуняпсизми?*— *деди Шафигулина қўлига Онаббининг иншосини олиб* (А. Мухтор).

3. Интерпозитив ремаркали конструкциялар ўз тузилишига кўра бошқа типлардан ажралиб туради. Бундай конструкцияларда ремарка кўчирма гап ўртасида бўлади ва одатда кўчирма гапнинг бошланғич қисми такрорланади. Баъзан эса ремарка бирдан ортиқ гап билан ифодаланган бўлади:— *Ҳа,— деди қиз, оқ партугини тахлаб қоғозга ўраркан.— Гап шу!* (Ҳ. Фулом). «*Қиз бор, лекин... у тортинибми ё бошқа бирор андишаданми гапини тугатмади. Уста анчагача кўзларини унинг кўзидан узолмади. Фуломжон ахир тилга кирди: ...лекин хўжа қизи бизга тўғри келаяпти* (М. Исмоилӣ). *...Жўна, уйга!*— *Аъзамжон жойидан қимирламади,— жўна, деяпман!* (С. Аҳмад).

Кўчирма гап бошланғич қисмининг такрорланиши биринчидан, персонажнинг ўз сўзларини такрорланганини англатса, иккинчидан, кўчирма гап ўртасидаги маълум паузани кўрсатиш учун хизмат қилади: *Мен...— негадир ўйланиб қолди Абдулла, кейин деди:— Мен ҳам Ленинградга борсам керак, худди шу институтга* (Ў. Умарбеков).

Интерпозитив ремаркаларнинг кўчирма гап қисмларига нисбатан муносабати турли хил бўлади:

а) Мазмун жиҳатдан ремарка кўчирма гапнинг барча қисмига боғлиқ бўлади. Бу ремарканинг нормал ҳолатдаги кўринишидир:— *Мен ҳам сизни танимабман,— деди.— Бизни қутқазганингиз учун минг раҳмат, бўлма-*

са, у бўрилар бизни хомлай еб юборишар эди (Ж. И к р о м и й).— Яна бир амримиз бор,— деди хон Шерназарбойдан кўзини олмай саройдан тезда текинтомоқлар ҳайдалсин (Ж. Ш а р и п о в).

б) Мазмун жиҳатдан ремарка кўчирма гапнинг бир қисми ўзидан олдин келган гап — бўлакка тааллуқли бўлади. Бу кўпинча кўчирма гап бирдан ортиқ турли тип (сўроқ, дарак, ундов) гаплардан ташкил топгани сабабли юз беради. Бундай ҳолларда ремарка тааллуқли бўлмаган ва ремаркадан сўнг келган кўчирма гап қисми анча мустақилликка эга бўлади: 1. — *Кутдириб қўймадимми?*— деди Турсун ака унга қўл узатиб.— *Салом!* (Ў. У м а р б е к о в). 2. — *Бировнинг хатини очиб ўқиш одобдан эмас,*— деди ранжиб Дадавой ака,— *Гулноз хафа бўлади* (Ҳ. Ғ у л о м).

4. Бўлинган ремаркали конструкциялар. Одатда кўчирма гапли конструкцияларда ремаркалар яхлит ҳолда турли позицияда келади. Аммо айрим ўринларда ремаркаларнинг ҳам бўлиниши кўзга ташланади. Бундай вақтларда ремарканинг биринчи қисмида нутқ феъли қўлланган бўлиб, иккинчи қисмида бошқа хил феъллар қўлланилади. Бўлинган ремарка кўчирма гапдан олдин, ўртасида ва охирида келиши мумкин.

Бундай вақтларда, одатда, ремаркалар икки ёки ундан ортиқ предикативли алоқага эга бўлган бутунликдан иборат бўлади: ремаркаларнинг бўлиниши автор стилига боғлиқ бўлиб, конструкцияда алоҳида стилистик бўёқ касб этади: *У қайтиб келиши билан Махалов: «Қани жўна, вақт кетди. Ҳадемай тонг отиб қолади!»— деди* (Ш у ҳ р а т). *Доктор:— Ҳа, Холиданинг сочлари — Сизнинг халоскорингиз,— деди,— бу сочлар шунчалик узун ва бақувват бўлмаганида, илоннинг захри сизни аллақачон қабрга элтиб қўяр эди, азизим* (Р. С о б и р о в).

5. Бир неча ремаркали кўчирма гаплар ифода мақсадига кўра турли-туман гаплардан ташкил топган бўлади. Ёзувчи ёки сўзловчи бу гапларнинг ҳаммасини бир ремарка орқали изоҳлаши ёки ҳар бирини алоҳида ремарка билан таъминлаши мумкин. Хусусан, ўз интонацияси туфайли алоҳида изоҳлаш талаб қилмайдиган кўчирма гаплар махсус ремарка олмайди:— *Шофёр кат олдига келиб, иккита шафтоли, бир бош чиллаки олдида:— Кечирасиз, отажон, мен йўл кишисиман, насибамни олдим, аммо меҳмонни сизга улфат қилиб қолдира-*

ман, бир оз салқинлаб, кейин Марғилонга жўнайдилар. Хайр,— у бориб ҳайкал олдига тўхтади. Унга тикилиб турди-да: Бизнинг кўнглимизни бу ерга мана бу киши боғлаб кетганлар. Шунинг учун ҳам бу ерлардан кўнгили узиб кетолмаймиз,— деди-ю катта қадам ташлаб машинаси томон кетди (Й. Ш а м ш а р о в). Райимберди эндигина оқ оралаб келаётган мўйловини силаб илжайди:— Ҳукумат бир иш қилса билиб қилади. Чўлга чиқамизу пахта экиб кетаверармидик! У жойларда пахта битишига икки қовун пишиғи бор (С. А х м а д).

Агар кўчирма гап қисмлари тематик ва оҳанг жиҳатидан хилма-хил бўлса, ёзувчи бирдан ортиқ ремаркани ишлатишга мажбур бўлади. Қўшимча ремаркалар кўпинча сўзловчи суҳбатдошидан ташқари бошқаларга мурожаат қилганда қўлланилади, аммо нутқ қаратилган шахс кўчирма гап составидаги лексик воситалар орқали англашилса, қўшимча ремарка қўлланилмайди.

КЎЧИРМА ГАПЛИ КОНСТРУКЦИЯ СОСТАВИДАГИ РЕМАРКАЛАРНИНГ ФУНКЦИОНАЛ ТУРЛАРИ

Кўчирма гапли конструкция составида қўлланадиган ремаркаларнинг функционал турлари нафақат ўзбек тилшунослигида, балки умуман туркологияда ўрганилмаган масалалардан ҳисобланади. Ремаркалар синтактик вазифаси ва тузилишига кўра бир-биридан фарқ қилган ҳолда конструкция составида турли функцияни бажаради.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида барча ремаркалар конструкция составидаги грамматик функцияси ва тузилишига кўра қуйидаги турларга бўлинади.

1. Конструкциядаги синтактик функциясига кўра: а) сўзловчи шахсни кўрсатувчи ремаркалар; б) тингловчи шахсни кўрсатувчи ремаркалар; в) ҳам сўзловчи, ҳам тингловчи шахсни кўрсатувчи ремаркалар.

2. Грамматик тузилишига кўра: а) содда ремаркалар; б) қўшма ремаркалар.

Сўзловчи шахсни кўрсатувчи ремаркалар кўчирма гапда баён қилинган фикр тааллуқли бўлган шахс — субъектни кўрсатиш учун хизмат қилади. Бу типдаги ремаркалар барча тилларда, жумладан, ўзбек адабий тилида ҳам актив ҳисобланади. Сўзловчи шахсни кўрсатувчи ремаркалар автор баёни билан кўчирма гапни

Ўзаро боғловчи восита вазифасини ҳам бажаради: Сайрамов паға-паға ёғаётган илк қорға деразадан қараб деди: «Қор яна пича сийласа бўлар эди»... (Ойбек).

Ўзга гап тегишли бўлган шахсни кўрсатувчи ремаркалар истеъмолдаги ремаркаларнинг асосий қисмини ташкил қилади. Уларда эга сўзловчи шахсни кесим нутқ процессини кўрсатувчи *демоқ, гапирмоқ, айтмоқ, сўрамоқ* сингарн феъллар билан ифодаланади: «Яхшиси,— деди раис,— мен айтган йўл машаққатли бўлса ҳам, ўлим ва қирилиш даҳшатидан холи» (Шухрат).

Ўзга гап тегишли бўлган сўзловчи шахсни кўрсатувчи ремаркаларда юқоридаги феъллардан ташқари қуйидаги турли маънодаги феъллар ҳам кесим вазифасида қўлланади.

1. Сўзловчи нутқининг ифода усулини кўрсатувчи феъллар: *шивирламоқ, пичирламоқ, қичқирмоқ, бақирмоқ, алжимоқ, жаврамоқ. ...Умматали келиб унинг қулоғига шивирлади: «Обкомдан айтишибди, биринчи секретарнинг ўзига телефон қилар эканмишсиз (С. Аҳмад).*

2. Сўзловчининг турли эмоцияларини ифодаловчи феъллар: *кулмоқ, койимоқ, тиржаймоқ, мақтанмоқ, бақирмоқ. Рожа ўсал бўлиб илжайди: «Нима деясан ўзи, жинни бўлдингми?» (Ш. Сиддиқий).*

3. Буйруқ-хитоб маъноларини ифодаловчи феъллар: *буюрмоқ, ҳукм қилмоқ, фармон бермоқ, топширмақ. Подшо буюрибди: «Уларни яланғочлаб қаранг» (Ф. Абдуллаев).*

4. Сўроқ маъносини билдирувчи феъллар: *сўрамоқ, савол бермоқ* ва бошқалар. Бу феъллар диалогик нутқда, одатда, жавоб феъллари билан ёнма-ён келади: *У менга диққат билан қараб сўради:*

— *Отинг нима?*

— *Садриддин,— деб жавоб бердим (С. Айний).*

5. Сўзловчининг суҳбатдошга муносабатини билдирувчи феъллар: *ачинмоқ, далда бермоқ, овутмоқ, ишонтирмақ: Солмон... хотинларни юпата бошлади: «Хавотир олманглар» (Ш. Сиддиқий).*

6. Репликалар ўртасидаги муносабатни билдирувчи феъллар: *айта бошламоқ, қўшиб қўймоқ, давом эттирмақ, яқунламоқ. Рустам давом этди: «Менинг назарим-*

да муҳаббат шоирлар таъриф қилган гўзаллик, нафосат ё бўлмаса бир илоҳий куч эмас» (Ё. Ш у к у р о в).

7. Севги ёки сўзловчининг ички ҳолатини ифодаловчи феъллар: *сесканмоқ, ҳовлиқмоқ, қалтирамоқ, ҳайрон бўлмоқ*. «*Нима, уни ишдан олиш керакми?— ҳайрон бўлди Мария Васильевна* (А. М у х т о р).

8. Имо-ишора ва сўзловчининг турли ҳаракатини кўрсатувчи феъллар: «*Жим!*»— *муштумини кўтарди Ёрмат* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

9. Тафаккур билан боғлиқ феъллар: *ўйламоқ, фикр юритмоқ, ўй сурмоқ*. «*Яхши қилмадим,— ўйлади у,— демак, қизи шу экан-да*» (У. У м а р б е к о в).

Сўзловчи шахсни кўрсатишнинг турли приёмлари мавжуд бўлиб, ёзувчи маълум стилистик мақсадда бу приёмлардан фойдаланади. Ремаркада сўзловчи шахсни ифодалаш усули айрим ёзувчилар асари асосида текширилса, унинг хусусиятлари кенгроқ равшанлашади. Ремаркада сўзловчи шахс-эгани ифодалаш усули қатор ёзувчилар учун умумий бўлганидек, айрим ёзувчиларнинг бу соҳада ўз приёмлари ҳам мавжуддир: «*Ота, бу йил ҳосил мўл бўладими?*

— *Ҳа, қизим, кўп бўлади* (О й б е к).

Ёзувчи бу ўринда персонажлар Саксон ота ва унинг қизи номини такрорламай туриб, кўчирма гапда махсус ундалма (ота, қизим)ни қўллаш орқали персонажларни гапиртирган.

Демак, ёзувчи сўзловчи шахсни диалоггача ўқувчига янашиштириши, кўчирма гапдаги ундалма орқали кўрсатиши ёки ремарка составида кўрсатиши мумкин. Бундай хусусий ҳолатлар ҳар бир ёзувчининг ўзига хос стили мавжудлигидан далолат беради. Аммо шу билан бирга сўзловчи шахсни ремарка орқали ифодалашнинг умумий усуллари ҳам мавжуддир.

1. Ремаркадаги эга қўшимча изоҳсиз қўлланилади: «*О, Сизни ҳам Элмурод сеҳрлабди!*— *деди Мурзин* (Ш у ҳ р а т).

2. Ремаркадаги эга махсус изоҳловчи сўз билан қўлланилади: «*Эй, болам-ей,— деди чоллардан бири, пакалагина Розик ота, Ойнисага ачиниб,— сен чиқиб нима биласан! Сеники узрли, ишинг ошиб-тошиб ётибди*» (А. Ф у л о м).

3. Ремаркадаги эга олмош ёки кўплик формадаги ота билан ифодаланади. Бундай эга кўчирма гапда ифода-

ланган фикр кўпчилик томонидан айтилганлигини кўр сатади: «Ғалабамиз учун!» деди ҳамма баравар (П. Турсун). Парилар: «Улгунимизча сенга хизмат қиламиз»,— дебдилар (Ф. Абдуллаев).

4. Баъзан бундай ремаркаларнинг эгалари «Халқ, халойиқ, бола-чақа сингари жамловчи отлар орқали ифодаланади ва кўпчилик нутқини умумлаштиради: Бола-чақа: «олманг неча пул, бобо, — дейди («Одилхон»).

5. Шеъринг парчалар ва прозаик асарларда эга тушириб қолдирилади, аммо сўзловчи шахс контекстдан англашилади:

Агар,— дейлар,— кўнгул ёш эса

Оқ соч ўзи бир ҳусн бўлур (Ҳ. Олимжон).

Бундай ремаркалар шахси ноаниқ бир составли гаплар билан ифодаланганлигида кўчирма гап тааллуқли бўлган шахс конкрет бўлмайди. Бу типдаги конструкциялар эски ўзбек адабий тилида кўпроқ учрайди: Дедилар: Эй фарзанд, сенга турк машойихидин насибе булғусидир ва мен доим ул дарвешга толиб эрдим (А. Навоий).

Проф. А. Э. Абдуллаев бу типдаги ремаркаларнинг айримлари трансформация ҳодисасини бошидан кечирган ва аста-секинлик билан модаль маъно билдирувчи кириш бўлак вазифасига ўтиб қолган деб кўрсатади⁴⁹. Дарҳақиқат, айрим конструкцияларда демоқ фъели кўчирма гапни бошқариш функциясидан узоқлашиб, модаль маъно ифодаловчи сўзга ўтиб қолган ёки ўтиш процессидадир. Табиий, бундай ҳолларда сўзловчи шахс ни ифодаловчи эга қўлланилмайди.—...Идиш синса — яхшиликка дейдилар (Ш. Рашидов).

6. Баъзан ремаркадаги эга туширилиб, унинг аниқловчиси отлашган ҳолда эга вазифасини бажаради: «Директорнинг буйруғи қонун» деди пул йиққани келганлар (И. Шокиров).— «Кўпи кетиб — ози қолди,— бардам бўлинг»,— дейишарди уни кўрганлар (Ж. Шарипов).

7. Гумон олмоши эга вазифасида келганда, сўзловчи шахс (кўчирма гап кимга тааллуқли эканлиги) ноаниқ

⁴⁹ А. Э. Абдуллаев. О трансформации компонентов сложноподчиненных предложений, ж. «Советская тюркология», 1972, № 6, стр. 23.

бўлади:— *Саволига қараганда қиз бўлса, жуда серноз бўлса керак,— деди яна кимдир* (Ш у ҳ р а т).

8. Бадий прозада жонлантириш приёми қўлланганда, турли предметлар гапиртирилади. Бу ҳол кўчирма гапли конструкцияларда ҳам ўз аксини топади. Кўчирма гапда ифодаланган «фикр» шахсга эмас, маълум предметга тегишли бўлади. Бундай ремаркаларда эга турли маънодаги турдош отлар билан ифодаланadi: — *Сув, сув, сув!— дер эди унинг қулоқлари остидан ҳуштак чалиб ўтган шамол.— Сув, сув!— дер эди уриб турган юрак* (Ш. Р а ш и д о в).

9. Ўзбек адабий тилининг кейинги ривожланиши кўчирма гапни характерлашнинг янги усуллари қўллаш билан ҳам характерланади. Ремаркада сўзловчи шахсни аташдан ташқари ёзувчилар кўчирма гап тааллуқли бўлган шахснинг гапираётган пайтдаги ҳаракат-ҳолати, ички кечинмалари, ўз фикрини қай усулда ифода қилганлигини ҳам шу ремаркада баён қилмоқдаларки, бу ҳодиса эски ўзбек тилида деярли учрамайди. Шунинг натижасида ремарка составида, унинг синтактик қурилишида, мазмунида янги ҳолатлар юзага келди. Ремарка ўз навбатида составини иккинчи даражали бўлақлар ҳисобидан кенгайтира борди: *«Бери кел деяпман, қулоғинг том битганми?!— тағин чақирди чол тоқатсизланиб* (О й б е к). *Сенинг отинг нима?— деди Олим ҳам очиқликдан дадилланиб* (А. М у х т о р).

Тингловчи шахсни кўрсатувчи ремаркалар ҳозирги ўзбек адабий тилида жуда оз учрайди. Бундай ремаркалар сўзловчи шахсни эмас, балки тингловчи, кўчирма гапда баён қилинган фикр қаратилган шахсни кўрсатади: *«Ўзи нима гап? Раис билан ораларинг тангроқ эмиси?— гап орасида Ўсаржон Ўктамга мурожаат этди* (О й б е к).

Айрим вақтларда ремаркада ҳам сўзловчи, ҳам тингловчи кўрсатилиши ҳам мумкин: *Эргаш ҳамма ажойиботларни унга тушунтирди: «Мана буларни «валис»и дейлади* (П. Т у р с у н). *Элмурод... тугмачасини қаддётган Дубенкога жиддий деди: «Дунёда биз билмаган кўп нарса бор экан»* (Ш у ҳ р а т).

Ремаркалар тузилишига кўра икки турга бўлинади: 1. Содда гапдан ташкил топган ремаркалар. 2. Қўшма гапдан ташкил топган ремаркалар.

1. Содда гаплардан ташкил топган ремаркалар кўчирма гапли конструкцияларнинг асосий қисмини ташкил қилади. Бундай ремаркаларнинг кўпчилиги йиғиқ содда гаплардан иборат бўлади: — *Албатта, бундай қурилиш район ёки бир неча сельсовет миқёсида амалга оширилади,— деди Сайрамов* (Ойбек).

Сўзловчи шахснинг турли ҳолати ёки ўз фикрини қандай баён қилаётганлигини ўқувчига тўла етказиб беришда иккинчи даражали бўлақларнинг роли муҳим. Шунга кўра ёзувчиларимиз кейинги йилларда ёйиқ, иккинчи даражали бўлақлари бўлган ремаркаларни кўпроқ ишлатмоқдалар: *Ғазаби келиб ўтирган Наимжон сўз қотди:— Тўғри, Муҳайёхон эрга тегиб чиққан, лекин бунақа фалокат ҳар кимнинг бошига келиши мумкин!* (А. Қаҳҳор). — *Э,— деди у, қаламини дафтарига ташлаб,— келинг раис* (О. Ёқубов).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида уюшиқ кесимли ремаркалар кўпроқ қўлланилади. Бундай вақтларда уюшиқ кесимлардан бири равишдош формасида келиши ҳам мумкин: *Элмурод ўз-ўзига: «Рашид аввало, жангчи инсон»,— деди-ю, чўнтагидан тиббий пакетини олиб, Рашиднинг ўқ теккан бошини авайлаб боғлади ва орқага олиб кетди* (Шуҳрат). *У рожа билан Нўша ўтирган стол ёнига келиб, уларга бошдан-оёқ разм солиб чиқди-да, чапак чалиб овози борича қичқирди: «Оббо шоввозлар-э!»* (Ш. Сиддиқий).

Деб равишдоши бундай ремаркаларда уч хил функцияни бажаради.

1. Боғловчи вазифасида: *Жуда тез етиб келдинг-ку! Хўш, нима гап?— деб қичқирдим* (А. Гайдар).

2. Составли кесимнинг етакчи қисми вазифасида: *«Гул!»— деб юборди Умида* (А. Мухтор).

3. Уюшиқ кесим вазифасида: *Аниғини билган одамлар: «Сен аста бошқариб, йўл кўрсат»,— деб, бировни ҳамроҳ қилди* (Ф. Йўлдош).

Айрим вақтларда ремарка тўлиқсиз содда гаплардан ташкил топади. Ремарка вазифасида ёлғиз кесим қўлланилади: *«Балонинг чангалидан қутулибсан, хафа бўлма»,— деди* (Ойбек). *«Битсин бойлар, ҳукуматни ўз қўлимизга оламиз!»— деди* (Ойбек).

2. Қўшма гаплардан ташкил топган ремаркалар ўзбек адабий тилида ниҳоят кам учрайди. Бундай ремаркаларда сўзловчи шахснинг бирдан ортиқ иш-ҳаракати ёки сўзлаётган пайтдаги турли ҳолатига тўла характеристика берилади: «Қўрқавериб ҳолимиз шу бўлди-да; Бизларнинг ҳам ҳимоячимиз бор экан-ку»,— деди Файзихон, энди у бой билан юзма-юз туриб айтишишдан ҳам тоймас эди (Ё. Ш у к у р о в). У чап қўли билан лабини артиб, ўнг қўли билан рўмолча олиш ниятида чўнтагини ковламоқчи эди, милиционер қичқирди: «Қўлингни кўтар!» (Ё. Ш у к у р о в).

Сўзловчи субъект нутқини акустик томондан шарҳлаш усуллари

Кўчирма гапли конструкцияларни шакллантиришда, кўчирма гапларни контекст-суҳбатга киритишда ремарка, хусусан, ремарка составидаги феъл-кесим алоҳида роль ўйнайди. Кўчирма гапли конструкциялар ана шу феъл-кесим воситасида юзага келади.

Ремарка составидаги феъл-кесимнинг функцияси хилма-хил бўлиб, у кўчирма гап тааллуқли бўлган шахсни кўрсатишдан ташқари, кўчирма гапнинг мундарижасини, унинг интонациясини ҳам белгилаш учун хизмат қилади. Ремаркада *сўрамоқ* феъли кесим вазифасида бўлса, бундай ремаркалар сўроқ кўчирма гапларни, ундаш маъносидаги *буюрмоқ*, *топишмоқ* феъллари буйруқ кўчирма гапларни контекстга киритади ва ҳоказо: «Қўқонданмисизлар? Қалай, у ерларда нима гап?— сўради: эшон, мусофир меҳмонларнинг биридан (О й б е к).

Умумий маънога эга бўлган айрим нутқ феъллари турли мазмунли ва турли стилистик мақсадлар учун қўлланилган кўчирма гапларни автор баёнига кирита олиши мумкинлигини кузатиш натижалари кўрсатди.

Жумладан, *демоқ*, *айтмоқ* феъл кесимига эга бўлган ремаркалар турли типдаги (дарак, сўроқ ва ундов) гапларни контекстга кирита олади. Бу ҳолни биз кўпроқ классик адабиёт асарларида, хусусан, поэтик асарларда учратамиз.

Улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ремарка составидаги *демоқ* феъли орқали ҳам сўроқ, ҳам ундов, ҳам дарак мазмунидаги кўчирма гапларни контекстга киритган.

Деди: қайдин сен, эй Мажнунни гүмроҳ?

Деди: Мажнун ватандин қайда огоҳ?

Деди: недур сенга оламда пеша?

Деди: ишқ ичра Мажнунлуқ ҳамиша!

Деди: бу ишдин ўлмас касб рўзи,

Деди: касб ўлса басдур ишқ сўзи.

Дедиким: ишқ ўтидин де фасона!

Деди: куймай киши топмас нишона.

Бундай мисолларни ҳозирги ёзувчиларимиз асарларида ҳам учратиш мумкин. Қани, ўзинг айт ўғлим, «те» неча бўлади?— деди (С. Айниёй). Энди сенга қўлимиздан келгунча ёрдам берамиз, «Авазхон»,— деди Собир теримчи (Ж. Шарипов). «Бунча пешонанг шўр бўлмаса болам!» дея Адолат хола қўлига ишини олди (Ш у ҳ р а т).

Юқоридаги мисолларда кўчирма гап дарак, сўроқ, ундов гаплардан ифодаланганлигига қарамай, ҳаммаси биргина *демоқ* феъли орқали бошқарилмоқда.

Бундай хилма-хил гапларни бир лексик маънодаги феълнинг бошқариши кўчирма гапнинг ўз махсус интонациясига эга эканлиги ҳамда ундаги синтактик структура ва лексик составнинг хусусияти билан изоҳланади:

1. Биргина феъл турли типдаги гапларни контекстга киритганда, кўчирма гапнинг синтактик структураси, лексик состави, унинг ифода интонацияси, шунингдек, турли маъно оттенкалари кўчирма гап ҳақида тўла тасаввурга эга бўлиш имкониятини бермоғи лозим ва ундаги воситалар кўчирма гапни турлича ифода этишга йўл қўймаслиги шарт. Масалан, ўз составида сўроқ олошлари (*қачон, қайси, ким...*) ёки сўроқ юкламаси бўлган кўчирма гаплар учун алоҳида стилистик-семантик мазмунга эга бўлган феълнинг ремарка составида қўлланилиши шарт эмас. Худди шунингдек, кесими буйруқ феъли билан ифодаланган буйруқ кўчирма гапларнинг мазмуни ўз кесими орқали ифодаланади. Бундай ҳолларда ремарка составидаги бошқарувчи феълнинг роли пасаяди ва иккинчи планга ўтади:— *Ҳозир сомса ёпаман-а!*— деди Ойниса унинг қўлидан маҳкам ушлаб олиб (Ҳ. Фулом).— *Юзтубан ётқизинглар бу ярамас-ни!*— деди домла халфани ушлаб турган болаларга (С. Айниёй).— *Нега йиғлайсиз? Йиғламанг, қўйинг!*— *дер эди* (Ш у ҳ р а т).

2. Юқорида айтилган имконият бўлмаганда, кўчирма гап унинг интонацияга мос келадиган турли стилистик бўёққа эга бўлган феъллар орқали бошқарилади.

3. Айрим ҳолларда контекстнинг ўзи ҳам кўчирма гап қандай ифода қилинганлигини кўрсатиши мумкин: *Содиқ чойни ҳўплаб гап бошлади:— Боя сиз менинг хизмат еримни сўрадингиз (Ш у ҳ р а т).— Онанг бўйингдан айлансин!— деди ҳаяжондан товуши титраб (Ҳ. Ғ у л о м).*

Юқоридаги уч имконият ҳам бўлмаганда, кўчирма гап интонациясини тўғри англаб олиш учун автор гапидаги нутқ феълига шарҳловчи сўзлар қўйилади. Бу сўз кўчирма гап интонациясини, шунингдек, кўчирма гапнинг ўзини изоҳлаб келади. Бу ҳолат автор гапи билан кўчирма гап ўртасидаги тўла тобеликни юзага келтиради.

Шарҳловчи сўз кўчирма гапга ремарка талабига кўра ифода этилиш мажбуриятини юклайди. *Қўлидаги рубобни икки қўллаб қисимлаб, товушини пасайтириб:— Билиб қўй, Жаннат,— агар менга хиёнат қилсанг, бошингга ураман,— деди (О й б е к).— Фуқаронинг отахони, Хоразмнинг баҳодирхони, сизга арзим бор,— деди Пирнафас ака баланд овоз билан (Ж. Ш а р и п о в). Уни чойга таклиф қилди.— Раҳмат!— деди Алижон ҳаяжон билан (Е. Ш у к у р о в).*

Бадий асар тилининг тараққиёти кўчирма гапли конструкцияларнинг тараққиёти билан ҳам бевосита боғлиқдир. Шунга кўра сўзловчи нутқи характеристикасини бериш приёмлари бадий асар тили тараққиёти тарихининг муҳим қисмини ташкил этади.

Кейинги вақтларда кўчирма гапли конструкция орқали персонаж характери, хусусиятини изоҳлаш приёмлари кенгайиб бормоқда. Персонаж нутқини характерлаш приёмидан фойдаланишнинг икки усулини кўрсатиш мумкин.

I. Ремаркада махсус функция юклатилган феълларни қўллаш;

II. Шарҳловчи қўшимча сўзлар — равиш ҳоллари билан ремаркани тўлдириш.

Бу икки усул параллель ҳолда ривожланиб бормоқда. Иккинчи усул ремарка мазмунини янги сўзлар билан бойитибгина қолмай, айрим оборотлар, ҳатто эргаш гаплар билан тўлдириб бормоқда. Айрим тенг му-

носабатдаги компонентли кўнма гапларнинг ремарка вазифасида қўлланиши ремарка синтактик ҳолатини ўзгартмоқда: *Эгардаги киши, а ра ва ш о т и с и г а о ё қ т и р а б, девордан қараб қичқирди: «Ҳе, Жаннат хола, уйда мисиз?»* (С. Аҳмад). *Дилдор эчкини беҳи дарахтига боғлаб, яна чорбоққа юра бошлаган эди, чол унга ўдағайлаб берди: «Ҳой, эчки беҳининг пўстлоғини шилиб ташлайди-ку!»* (С. Аҳмад).

Сўзловчи шахсни кўрсатувчи ремаркаларда уюшиқ бўлақларнинг қўлланиши

Сўзловчи шахсни кўрсатувчи ремаркаларда барча бўлақлар уюшиб келиши мумкин. Аммо равиш ҳоли ва кесимнинг уюшиб келиши жуда кўп учрайди. Уюшиқ ҳолларнинг кўп қўлланиши ремарканинг характеристика бериш хусусияти кенгайганлиги билан изоҳланади.

1. **Уюшиқ ҳоллар.** Равиш ҳоли жуда актив қўлланилади. Бирдан ортиқ равиш ҳоли уюшиб келиб, ўзга шахс нутқи характеристикасини тўлиқроқ ифодалаш учун хизмат қилади: *Собир к а л и т н и чўнтакка солиб, унга қараб деди: «Бойларнинг аргимоқда гердайиш вақти ўтди»* (Ойбек). *Тунов кунгидай, тўполон кўтариб отларга миниб ура қочмоқчилар, шекилли.* (Ойбек).

Бундай уюшиқ бўлақлар бириктирувчи боғловчилар, шунингдек, интонация воситасида ўзаро боғланади.

2. **Уюшиқ кесим.** Уюшиқ кесимлар қўлланганда, улардан бири нутқ феълларидан, қолганлари сўзловчининг турли ҳолатини изоҳловчи феъллардан ташкил топган бўлади: *Малахов Элмуродга «шундайми?» дегандай қаради ва деди: «Лейтенант ўртага тушди, бўлмаса...»* (Шуҳрат).

Баъзан уюшиқ бўлақлар — кесимлар зидловчи боғловчилар (*лекин, бироқ, аммо*) ёрдамида ҳам ўзаро боғланади: *Низомжон унга зимдан қаради, лекин у сезмади:— Айт, нима бўлди?* (С. Аҳмад).

3. **Уюшган эгалар.** Айрим ҳолларда ёзувчи бирдан ортиқ шахс томонидан айтилган айни бир фикрни ифода қилмоқчи бўлганда, ремаркада эгалар уюшиб келади, кесим вазифасидаги феъл бундай вақтларда кўпинча биргаликда нисбатдаги феъллар билан ифода қилинади:

Рустам билан Рашид: «Вуй-й!»— деб юборишди (Н. Ф о з и л о в).

4. **Уюшган тўлдирувчи.** *Пайҳон бўлган майсаларга, ҳувуллаб қолган уйга, қайрағочга қараб: «...Кечагина шу ўтлар гуркираб турганди»,— деди (Г а з е т а д а н).*

5. **Уюшган аниқловчи.** *Узун бўйли ва бақувват чол гапга аралашди: «Тошмат тўғри гапиряпти, ўғлим...» (Г а з е т а д а н).*

Қўшма гап орқали ифодаланган ремаркалар

Қўчирма гап баъзан бирдан ортиқ предикатив алоқадан ташкил топган бутунлик — қўшма ва мураккаб гаплар орқали ҳам контекстга кириши мумкин:— *Ғолиббекнинг соғлигига!— дейишди ҳаммалари ва бу энг сўнги қадаҳ бўлиб, уни уч ёшдан сал ошган Ғолиббекнинг саломатлигига кўтардилар (П. Т у р с у н). Ортиқ Назаров кўзачани уч бармоқ билан кўтариб бир нарса демоқчи бўлган эди, Тўрақулов сўз қотди:— Дуруст, дуруст сизларнинг ҳам дидларингиз жойида экан. Идорангизда шундай дидлик одамлар бўлса, юкинг ерда қолмайди...*

Шу кўзачаларни янгилигида талай пулга олган эдик (А. Қ а ҳ ҳ о р).

Ўғлидан жавоб бўлмагач, яна ўзи гап бошлади:

— *Хўш, шунча тентиб юриб нима орттирдинг? (С. А ҳ м а д).*

Баъзан ремарка составида ўзлаштира гап ёки кўчирма гап ҳам бўлиши мумкин:— *Муҳаббатхон, буни ким терди? Акрам индамай кулимсираб турарди. Шунда Муҳаббат она тутни Акрам терганини айтди (П. Қ о д и р о в).*

Сўзлэвчи шахсни кўрсатувчи ремаркада нутқ феълларининг тушиб қолиши

Маълумки, ремарка составидаги феъл муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у кўчирма гапни бошқаради, унинг характерли хусусиятини кўрсатади. Бундан ташқари, ремаркани шакллантириш ва кўчирма гапнинг синтактик қурилишини белгилаш учун хизмат қилади. Аммо-

баъзан ана шу феъл тушириб қолдирилгани ҳам мумкин. Бундай вақтда ремаркадаги феълга тааллуқли сўзлар тушириб қолдирилган феъл вазифасини бажаради.

Нутқ феълнинг тушиб қолиши бир неча персонаж нутқи қаторасига баён қилинганда юз беради. Персонажнинг биринчи гапи нутқ феъли орқали киритилса, қолганлари нутқ феълсиз киритилади:

Бу йил шолғом билан қизилча яхши битди, қандоғ бўларкан?— яхши бўлади.

— *Эллик тонна ёзинг, ота.*

— *Маъқул, иним.*

Бошқа раислар ҳам мўлжалларини айтганларидан кейин Охунбобоев рақамларни жамлаб, мамнун жиммайди (Ҳ. Гулом).— Коммерсант бўлиш керак. Миллий сармоя учун ичаман!— стаканни бўшатди Салимбойвачча (Ойбек).

Бундай мисолларни персонаж нутқи орасида ёзувчи тушунтиришлари киритилганда ҳам учратамиз: — *Кўйлагингни олиб берай,— Хайри биби ҳали ичиб яримлатмаган косасини дастурхонга қўйиб, ўрнидан қўзғалди (С. Анорбоев). «Кўз қувонади. Яхши. Жуда яхши!» Унинг юзида мулойим табассум, севинч барқ урди (Й. Шамшаров).*

Баъзан кўчирма гап ёзувчи баёнида бутунлай ажратилмаган ҳолларда ҳам нутқ феълга эҳтиёж сезилмайди.

Шерматов Исан Григорьевичга маъноли боқди:

— *Дўстлик (Ҳ. Нуъмон).*

Ремаркани нутқ феълсиз қўллаш бадиий адабиётда жуда оз учрайди. Чунки бу ҳол ёзувчи стилини оғирлаштиради, баъзан сунъийликка олиб келади. Феълли ёки феълсиз ремаркаларда интонация ва мазмун тугаллиги бўлмайди. Ремаркадаги мазмун ва интонацион тугаллик унинг кўчирма гап билан бўлган алоқасидан англашилиб туради.

КЎЧИРМА ГАПЛИ КОНСТРУКЦИЯЛАРНИНГ ЛЕКСИК СОСТАВИ

Кўчирма гап формасида ифода этилган персонажлар нутқини анализ қилиш масаласи бадиий асар тилини ўрганишнинг хусусий, аммо энг актуал масалаларидан бирини ташкил қилади. Лингвистик, шунингдек, адаби-

Ўтшуносликка оид илмий асарларда персонаж нутқи — кўчирма гап лексик составини анализ қилиш масаласи мустақил проблема сифатида ўрганилади. Бу ишларда ёзувчиларнинг асар ғоясини ёритишда тил воситаларидан усталик билан фойдаланганликлари конкрет мисоллар орқали кўрсатилган. Мавжуд ишлар, шубҳасиз, бадий асар тилини ўрганиш соҳасида қўлга киритилган катта илмий ютуқлар ҳисобланади.

Бадий асар тилини ўрганишга бағишланган дастлабки ишлардаёқ икки ҳолат — авторнинг бадий асардаги умумий (ўз) баёни ва персонаж — асар қаҳрамонининг нутқини бир-биридан фарқлашга бўлган интилиш кўзга ташланди. Бундай интилиш кўчирма гап формасидаги персонажлар нутқини алоҳида ўрганиш лозимлигини кўрсатади, албатта. Бироқ шу масалага бағишланган мавжуд ишларда асар қаҳрамони нутқини — кўчирма гапларнинг лексик-семантик ва стилистик томонларини анализ қилишга етарли эътибор берилмайди.

Айрим ишларда кўчирма гапларнинг стилистик томонларини ўрганиш асосий мақсад қилиб қўйилади, айримларида кўчирма гапларнинг лексик составини ўрганишга кўпроқ эътибор берилади.

Бадий асарда турли касб эгалари, турли социал гурпуга тааллуқли кишилар, турли шева вакиллари иштирок этади. Бу персонажларни характерлашда ёзувчининг шарҳловчи баёни билан бир қаторда кўчирма гап, яъни персонажларнинг «ўз» нутқи ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Бадий асарда кўчирма гапларнинг қўллашиш миқдори ёзувчининг ғоявий дунёқарashi, унинг ижодий индивидуаллиги билан белгиланади. Бу эса ўз навбатида ёзувчининг ўзига хос стилини, унинг бошқа ёзувчилардан фарқини кўрсатади. Шунга кўра, бадий асардаги кўчирма гап лексикасини ёзувчининг умумий стилистик плани доирасида ўрганмоқ лозим. Кўчирма гап орқали ифодаланган персонажлар нутқини кузатиш шуни кўрсатадики, аслида ҳамма учун баб-баравар хизмат қилувчи тил материалларидан ҳар бир ёзувчи ўзига хос равишда фойдаланди. Масалан, Ойбекнинг «Навой» ва «Улуг йўл» романларида қатор историзм ва архаик сўзларни қўллаш орқали муайян воқеа тааллуқли бўлган даврга хос типик образларни яратган ва воқеликни тўғри ёритишга эришган. Мисоллар: «Биз-

нинг ғазалимиз э л орасида бир қадар шухрат топганлиги ҳақида ривоятлар бор»,— деди Навоий камтаринлик билан (Ойбек). «Бу тилни шернинг шери мудофаа қилар экан, яна қайси мард аксини исбот қилур?— деди кулиб Ҳусайн Бойқаро.— Жаноблар и ўз нодир асарлари билан тилимизнинг ҳуснини, қувватини доғишманд халқ олдида намоен этдилар» (Ойбек).— *Мошоолло! Бу не бўҳтон!— қичқирди у бўғилиб.*— *Гуноҳдан қўрқинг, улуг ҳазрат бағоят пок зот эдилар!* (Ойбек).

Кўчирма гап орқали ифодаланган бадний асар қаҳрамони нутқи ҳақида гапирганда А. М. Горькийнинг ёзувчи ўз баёнида персонажлар томонидан бузилган ҳолда қўлланадиган тилдан фойдаланмаслиги керак. У бу тилдан фақат кишиларни характерлашда фойдаланмоғи мумкин,— деган фикрни эсда тутмоқ ксрак. Бу билан М. Горький ёзувчининг умумий (ўз) баёни кўчирма гаптаги персонаж (аслида персонаж нутқи ҳам автор нутқидир) нутқидан фарқ қилиши лозимлигини уқтиради. Аммо бадний асар нутқини ўрганиш принципи ёзувчининг умумий баёни, стили билан кўчирма гапта ифодаланган персонаж нутқи, стили ўртасида катта тафовут бўлмаслигини талаб қилади. Чунки ҳар иккала нутқ ҳам маълум бир ёзувчининг қаламига мансуб ва унинг дунёқарашига, ижодий методига боғлиқ бўлиб, гоёларини ифода этиш учун хизмат қилади. Бироқ ёзувчининг персонаж нутқи ва ўз баёни учун махсус ўзига хос «тил» воситаларидан фойдаланганлиги кўзга ташланиб турмоғи лозим. Мисол: *«Иншоолло! Садағанг кетай, иним, умид қиламиз, ноумид шайтон»...*— *сийрак соқолини силаб қўйди чол* (Ойбек).

Юқоридаги кўчирма гап ўз нутқида «эски тил» элементларини маълум даражада сақлаган шахсга тегишли эканлиги яққол кўзга ташланмоқда, аслини олганда, бу иккала компонент — ремарка ва кўчирма гап бир адиб — Ойбекнинг қаламига мансубдир. Фикрни бундай ифодалаш ёзувчи Ойбекнинг ҳақиқатан ҳам етук сўз устаси эканлигидан яна бир бор далолат бермоқда.

Кўчирма гапта персонаж нутқи ифодасига хос сўз танлаш ва персонаж нутқини ифодалаш учун турли грамматик формаларни танлаш мажбурияти ёзувчига адабий тил нормаларидан четга чиқиш имконини бера-

ди. Шунга кўра кўчирма гап составида бошқа тил (тожик, рус, қозоқ, қирғиз) элементлари, диалектларга хос сўзлар, архаик сўз ва формаларнинг учраб туриши табиий бир ҳол ҳисобланади:

— Гектар бошига 94 ярим центнер.— Молодец,— деди Рўзиев,— демак, районимизнинг қалдирғочлари уча бошлабди-да (С. Аҳмад).— Ҳа, балли,— деди Пўлатжон қаддини ростлаб,— Парпобой аканинг галаваси ишлайди, танқидни жуда тўғри тушунади. Илми бор-да (С. Аҳмад).— Ҳазрати бузруквор,— шошмасдан гапирди қори,— форсий, араб китобларида ибратомуз, ёшларга фойда келтирадиган ҳикоялар кўп бўлади, биз ҳам ислом машъалини баланд тутган арабларга тақлид қилдик (Ойбек).— Бу нима бачканалик кап-катта одамга!— деди эшикдан кириб бориб,— «Гутин таг», «Гутин таг»дан бошқа ишингиз қолмадими? (Шуҳрат). Жамолбой хотинга тикилиб гулдиради: Мадам, ич, ич. Хурсанд бўласан, ич. Апатум гулайтга борамиз (Ойбек).

Талантли ёзувчимиз А. Қодирий «Меҳробдан чаён» асарида Анварнинг акаси дўстлари Раҳим ва Шарифларнинг «тиллари» устида ишлаб, уларнинг нутқида тожик тилига хос сўз, ибора ва грамматик формаларни қўллаш орқали бу персонажлар характериини конкрет ёритишга эришган. Қуйидаги парча фикримизнинг далили бўла олади:

Жарчи тўхтади, шовқин-сурон яна эскича давом этди. Жарнинг давомида қулоғи тиккайиб, кўзи катта очилган Қобилбой сукутга кетди...

— Нега хомуш тўхтадинг, Қобил? Акун жарчинг нима деб вақирлайди?

Қобил жавобсиз бошини чайқади.

— Гапур,— деди Шариф.— Мирзо Анвар, осий Анвар, деяпти чоғи?

Қобил яна жавоб бермади.

— Забонинг бор, ахэ, буродарингни тутканлар-чи?

— Йўқ.

— Бўлмаса нега ундайчикин хомуш тўхтадинг?

— Энди тутмакчилар...

— Энди тутмакчилар?— деб заҳарханда қилди Раҳим.— Дарди ҳаринани тутуди!

Жар маъносига энди тушунган йигитларнинг юзидан бирдан ўзгариш кўринди, кўзларида ғазаб, нафрат ўти ёнди:

— *Бу хон йўқ, бу даюс!— деди Раҳим.— Акун сенинг лабинга кесакни ман суртай, ўртоғим Шарифни ўлдир?! Бу хон йўқ, бу даюс!! Азбаройи худодаюс!!...*

— *Бу хон йўқ, бу даюс! Вой дар даҳанат хонаш а!..* (А. Қодирий).

Ёзувчи диалектал сўзлардан фойдаланишда ҳам маълум принципга амал қилади:

Биринчидан, умумга тушунарли бўлган диалект сўзларни олади.— *Сафар галди, Сафар галди, не ра баржақ,— деди қари бувиси.— Ёш бикам эрталаб галинг дедилар, саҳарда туриб гетаман,— деди Ойша хола* (Ж. Шарипов).

Иккинчидан, умум халққа тушунарли бўлмаган сўз ва ибораларни қўллайди ва бу сўзларни турли усуллар билан изоҳлайди. Бир предмет ёки тушунчанинг шева ва адабий тилдаги формасини келтириш усули билан персонаж нутқидаги маҳаллий диалектга хос сўзни изоҳлайди, шу йўл билан китобхон диққатини ҳам шу тил элементига жалб қилади. Бундай вақтда сўзнинг адабий тилдаги формаси ремарка составида, шевага хос сўз эса кўчирма гапда ишлатилади: *У қўлини кўрсатиб: алим ағрияпти,— деди* (Ж. Шарипов).

Бу ўринда ёзувчи қўл сўзининг ҳам шева, ҳам адабий тилдаги формасини бир конструкцияда маълум стилистик мақсадда қўллаган.

Бадий асарда диалектал сўзлардан фойдаланиш принципи ҳақида М. Горький шева элементлари (провинциализмлар) рус тилини бойитишдан кўра, кўпинча уни характерли ва тушунарли бўлмаган сўзлар билан тўлдиради, деган эди. Демак, бадий асарда диалектизмларни ўринсиз ва керагидан ортиқ қўллаш асар тилини тушунишни оғирлаштиради.

Кўчирма гапларда ифодаланган персонажлар нутқи танлаб олинган ва текстда маълум мақсадда қўлланилган ўзаро маълум муносабатда бўлган сўзларнинг аниқ системасидир. Шунга кўра, персонажлар нутқини ўзаро боғланган бир бутун система сифатида ўрганмоқ зарур. Шу нуқтаи назардан қараганда айрим ёш ёзувчиларимиз баъзан тил воситаларидан тўғри фойдаланиш прин-

ципи, жумладан, персонаж нутқини индивидуаллаштириш принципига изчиллик билан рюя қилмайдилар. Масалан, ёзувчи Ўлмас Умарбеков «Одам бўлиш қийин» асарида ўз қаҳрамони Абдулланинг нутқини индивидуаллаштириш мақсадида адабий тилдаги «жуда» сўзининг Фарғона шеvasига хос вариантини *жа* формасини ишлатиб, бадий асар тилини индивидуаллаштиришга ҳаракат қилган: *Абдулла Гулчеҳра билан укаси ҳақида ўйлаб шундай дейди: «Шунчаки, Гулчеҳрага жа қийин бўлди-да».*

Аммо ёзувчи асарнинг бошқа ўрнида шу сўзнинг ўзини айнан шу персонаж — Абдулланинг нутқида адабий тилдаги формаси «жуда» вариантини ишлатиб, персонаж нутқининг индивидуал хусусиятини йўқотган ва шу билан бадий асар тилини индивидуаллаштириш принципига рюя қилмаган: *«Яхши қиз бўлибди,— ўйларди у (Абдулла),— ж у д а я м яхши қиз. Беш-олти кун қоламан қишлоқда».*

Бундай мисолларни бошқа ёш ёзувчиларимизнинг асарларида ҳам учратиш мумкин. Бу ўринда шуни ҳам алоҳида қайд қилиш лозимки, баъзан бир сўзнинг ўзи турли персонажлар тилида турли стилистик бўёқ касб этиши мумкин ёки айрим бир сўз, ибора маълум бир шахсга тааллуқли бўлиши мумкин. Баъзан эса асар персонажи мутлақо бошқа тилда ҳам гапириши ёки бошқа тил элементини ўз нутқида ишлатиб, фикр баён қилиши мумкин. Бу ҳол ҳам, шубҳасиз, бадий асардаги персонаж нутқини индивидуаллаштиришнинг бир усулидир.

Ўлмас Умарбековнинг «Одам бўлиш қийин» асаридаги Сайёра нутқи бунга яққол мисол бўла олади: *«Папа! Всё готова!»— деди Сайёра кулиб. «Хвастун!»— деди Сайёра кўз қирини ташлаб Абдуллага.*

Кўчирма гапларнинг лексик составида фразеологик иборалар алоҳида стилистик функция учун қўлланилади. Кўчирма гапларда қўлланадиган фразеологик ибораларни генетик жиҳатдан қуйидаги турларга бўлиш мумкин.

1. Жонли сўзлашув тилига хос фразеологик иборалар: *эсга солмоқ, қўл урмоқ, кўз тутмоқ.* Мисол: *«Э с и м га солиш маса,— деди Сайёра унга бошини кўтариб қарар экан.— Папам куладилар. Шунга улар билан гаплашгим келмайди» (Ў. Умарбеков).*

2. Адабий-китобий тилга хос фразеологик иборалар. Бу типдагилар ниҳоят оз учрайди.

3. Халқ афсоналари тилига хос фразеологик иборалар: *учар от, оқ йўл, бахт қуши* сингарилар, *оқсуяк, қулоққа чалинмоқ*:— *Каминалари ҳам,— деди ўрдалик Мирзо Анвар билан бирга девонхонада ишлайман. Балки қулоқларига чатилган бўлса керак, исмим Султонали Мирзо (А. Қодирий).*

Бадий асарларда бошқа тиллардан, жумладан, тожик тили ёки қозоқ тилига оид гапларни кўчирма гапда қўллаш ҳоллари ҳам учрайди. Бу ҳолни А. Қодирий, С. Айний, Ойбек ва бошқа ёзувчиларимизнинг асарларида кўриш мумкин: *Охирда бир кекса мулла, у жимжитликни бузиб, гапга киришди:— «Салоҳи мамлакату мулк хисравон донанд» деганлари жуда тўғри,— деди у... (С. Айний).*— *Хўп, тақсирим, хўп,— норинга қўлини солиб, бошини тебратиб маъқуллади Ғарибий ва жилмайди:— Уштурки коҳ меҳоҳад—гардан дароз мекунад (Ойбек).* Чўлпоной ҳам ойкўликларнинг талаффузига ҳазил қилди, ўзини орқага ташлаб:— *Жўк!— деди (Ойбек).*

Рус тилшуноси С. Г. Ильенко кўчирма гапнинг стилистик функцияси ҳақида гапириб қуйидагиларни айтган эди: «Кўчирма гапнинг асосий стилистик функцияси ундаги лексик бутунликлар орқали ифодаланadi. Бу воситалар ёзувчи томонидан баён қилинаётган воқеанинг ёрқин, ифодали ва ҳаётийлигини таъминлайди».

Шунга кўра, кўчирма гап орқали ифода қилинувчи персонаж нутқи шу қаҳрамоннинг ғояси ва психологияси билан мувофиқлашган бўлиши лозим.

Кузатиш ҳозирги ўзбек адабий тилида персонаж нутқини ифода этувчи кўчирма гаплар лексик-семантик хусусиятига кўра қуйидаги турларга бўлинишини кўрсатади:

1. Адабий тилнинг лексик-грамматик нормасига тўла жавоб берадиган кўчирма гапли конструкциялар: *Отам шу одамни менга кўрсатиб: «Акангнинг Бухородаги домласи шу киши»,— деди (С. Айний).*

Диалектал сўзлари бўлган кўчирма гапли конструкциялар: *«Қурилишга эмас, жаннатга кетобсан, Журо!— деди Луқмонча.— Ҳафтада бир кун ҳам уйда бўлмайсиз-а, ота. Отам кеч галади, Полвон оғам атизда*

ётиб қолади, мен, Шерниёз қоронғи уйда қўрқамиз,— деди Бекжон хўрсиниб (Ж. Шарипов).

3. Бошқа адабий тилга хос гаплардан ташкил топган кўчирма гаплари бўлган конструкциялар: *У бор товуши билан ҳайқирди: «Рота, за мной в атаку»* (Шуҳрат). *«Что вы, не надо!— деди қиз ва оёғи тагига қўлидаги латтани ташлади.— Вытрите и всё»* (У. Умарбеков).

4. Ўзга тил элементлари бўлган кўчирма гапли конструкциялар: *«Интересный одам экан, янги секретаримиз»,— деб ййлади Мустафо* (А. Мухтор). *«Папа! Ну хватит! Человек ждет!»— қичқирди у ниҳоят лабладини чўччайтириб* (У. Умарбеков).

5. Лйрим шахсга хос талаффуз нормаси ўз аксини топган кўчирма гапли конструкциялар: *Бу лодон (нодон) бўлса, мени пайванд олови билан ана шунинг ичига тушасан дейди,— деди кекса ишчи* (А. Мухтор). *Мудир давом этди: «Кўнглингиз нимани қўмсаса — есть қиламан!»*

6. Халқ мақолларини ўз ичига олган кўчирма гапли конструкциялар: *«Юрт қўриган ўзар, қўримаган тўзар деганлар, ёв қаттиқ келибди, отланмасак, бўлмас!»— дебди-да, йўлга гайёрлик кўрибди* (Ф. Абдуллаев). *Султонали билан Анвар ҳам ўзаро шундай қалин дўст эдилар. Бинобарин, ақлга «қарға қарғанинг кўзини чўқур эканми?»— деган савол келади...* (А. Қодирий).

Гулханийнинг «Зарбулмасал» асарндаги деярли барча кўчирма гаплар халқ мақолларидан иборатдир. Шундай қилиб, кўчирма гапларнинг лексик состави жуда хилма-хил бўлиб, бу асар қаҳрамонларининг ички дунёсини очишда ёзувчига восита сифатида хизмат қилади.

КЎЧИРМА ГАПЛИ КОНСТРУКЦИЯЛАРДА СЎЗ ТАРТИБИ

Кўчирма гапдаги компонентлар составида қўлланилган гап бўлақларининг тартиби ўзига хос хусусиятларга эга ва ўзбек тилида қўлланиладиган одатдаги тартибдан маълум даражада фарқ қилади. Мавжуд лингвистик адабиётларда бу масала умумий равишда баён қилинган ва айрим аниқликлар киритишни талаб этади.

Ўрганилган материаллар шуни кўрсатадики, сўз тартибидеги ўзига хослик кўпинча ремаркага тегишли бў-

либ, кўчирма гапдаги сўз тартиби ёзувчининг стили, персонаж хусусиятига боғлиқ ва мавжуд содда гаплардаги сўз тартибидан деярли фарқ қилмайди. Фақат кўпроқ жонли тил таъсирида бўлган кўчирма гапларнинг сўз тартиби адабий тилдаги одатдаги тартибдан фарқ қилади, холос.

Ремаркадаги гап бўлақларининг тартиби ремарканинг конструкциядаги позициясига боғлиқдир, чунончи, препозитив ремаркали конструкцияларда эга кесимдан олдин келади. Мисоллар: *А з и м ж о н ёш пахтакорга зимдан боқиб д е д и*: «Кўндалангига машина сол десам, қўрқдинг» (Ҳ. Нуъмон).

Бундай конструкцияларда кўчирма гап кўпроқ *тушунтирди, таклиф қилди, жавоб берди* сингари феъллар орқали контекстга киритилган бўлади. Нутқ феъллари *айтди, деди* оз учрайди: *Ориф ака ўрнига нарироқда синиқ чорпоя устида оёғини чалиштириб, папирос чекиб ўтирган духоба дўппилик олифтароқ йигит тиржайиб жавоб қилди*: «Нима бўларди, яна ўша ит ётиш, мирза туриш» (А. Мухтор). *У дадасидан секин сўради*: «Акам кимни оляпти?» (С. Аҳмад).

У бўшашиб нолиди: «Иссиқ жуда жонимдан ўтиб кетди» (Ш. Сиддиқий).

Ўзбек ёзувчилари асарлари билан танишиш шуни кўрсатадики, ўзбек тилида юқоридаги сингари препозитив ремаркали конструкциялар ниҳоят даражада кам қўлланилади. Бу ҳол кўчирма гапли конструкцияларда ремарканинг, асосан кўчирма гапдан кейин келиши продуктив эканлигини исботлайди. Эганинг кесимдан олдин қўлланиши бўлинган ремаркаларда, кўчирма гап ремарка ўртасида келган вақтларда ҳам учрайди. Бундай вақтларда ремарканинг эга состави асосан кўчирма гапдан олдин, кесим состави кўчирма гапдан кейин келади. Баъзан эса ремарка кесимлари уюшиб келганда, биринчи кесимнинг кўчирма гапдан олдин келиши мумкинлиги ҳам кўзга ташланади. Мисоллар: *Рашид жардан қайтиб чиқди-да*: «Рухингиз қалай, ўртоқ лейтенант»,— *деди* (Шуҳрат). *Ҳафиза*: «Бу Шоқосим деган безори, шу маҳаллалик»,— *деди даф-даф титраб* (Мирмуҳсин).

Интерпозитив ва постпозитив ремаркаларда эга кесим тартиби икки хил:

1. Эга кесимдан олдин келади. Бундай вақтларда ремарка кесими асосан демоқ феълдан бошқа феъллар билан ифодаланган бўлади ва бу тартиб жуда кам учрайди. Шунинг учун мавжуд лингвистик адабиётларда бу тартиб қайд қилинмайди: «*Мен бригада бошлиғиман*»,— *Насиба илтифотсиз жавоб берди*.

— *Оғилдаги от билан ҳўкиз кимники?*— *сўради у...*

— *Қобилники*,— *Бўронбек парвосизгина жавоб қилди*.

— *Қўйнидан тўкилиб, қўнжига тушган*,— *Утап Бўронбекка тегизиб пичинг отди* (Х. Фулом).

2. Эга кесимдан кейин келади. Бундай қўлланиш кенг тарқалган бўлиб, интерпозитив ва постпозитив ремаркали конструкцияларнинг кўпчилигида учрайди. Айрим тилшунослар бундай тартибни анормал тартиб, тўғри тартибнинг инверсияси деб тушунтирадилар⁵⁰. Бизнингча, эганинг кесимдан сўнг келиши кўчирма гапли конструкцияларнинг ўзига хос грамматик тузилишини кўрсатувчи белги бўлиб, кўчирма гапли конструкциялар учун бу ҳолатни анормал тартиб деб бўлмайди. Татар тилининг таниқли мутахассиси М. З. Закиев бу ҳақда қўйдагиларни ёзган эди: «Ремарка кўчирма гапнинг охирида ёки ўртасида бўлса, унинг кесими *де* ўзга билан ифода қилинган бўлса ёки компонентлар *деб* ёрдамида боғланган бўлса, ремаркадаги кесим эгадан олдин келади ва бу инверсия ҳисобланмайди. Бу татар тили сўз тартибида нормал ҳисобланади»⁶¹.

Интерпозитив ва постпозитив ремаркали конструкцияларда иккинчи даражали бўлакларнинг ўрни турғун эмас. Баъзан кесимдан кейин, баъзан эса ундан олдин қўлланилади: *Ердан ажралсак ҳам, элдан ажралмабмиз, отанга раҳмат, йўғлим*,— *деди чол миннатдорчилик билдириб* (Ж. Шарипов). «*Сенлар бир имлони билсанглар, биз уч имлони биламиз, чунончи: лотинча, арабча, ўрисча... Аллома бўлиб кетибсизларда, ҳеч маҳалда «Фахта, пппахта!» деб ёзиладими? Фахта тошкўмирмики, уни қаттиқ ҳарфлар билан ёзилса*»,— *деб хуноб бўлиб, ўзини билимдон кўрсатарди Обидий*

⁵⁰ М. Шарипов. Ўзбек тилида кўчирма ва ўзлаштира гап, Тошкент, 1955.

⁶¹ М. З. Закиев. Синтаксический строй татарского языка, АДД, Казань, 1963.

(Мирмуҳсин). «Вой, нега ундай дейсиз?»— деди Саломатхон ўлкалаб (С. Анорбоев).

Кўчирма гапнинг автор гапидан олдин келиши ўзбек тили грамматик қурилишининг кейинги тараққиётига боғлиқ бўлиб, қадимий ёзма ёдгорликлар тилида дсярли учрамайди: *Пир келгач, илгимники, тутуб эрди пирга топшурди ва дедиким: муни асранги, сизнингдур. Устод Абу Али дедик, бу сўз бизга боғлиқдур, очуқ эмас* (А. Навоий).

Ремаркадаги гап бўлақларининг, хусусан, эга, кесимнинг тартиби кўпчилик ишларда у ёки бу даражада баён қилинган, аммо кўчирма гаплардаги бўлақларнинг тартиби ҳақида ҳозирча бирор фикр айтилганича йўқ. Кўпчилик тилшунослар кўчирма гапдаги тартиб, адабий тилдаги тартибдан фарқ қилмайди деган фикрдадир. Шунга кўра, кўчирма гаплардаги бўлақлар тартиби эътибордан четда қолиб келмоқда.

Кўчирма гапда кўпинча жонли сўзлашув тилининг ўз аксини топиши ундаги гап бўлақлари тартибининг одатдаги тартибдан маълум даражада фарқли бўлишини кўрсатади.

Кўчирма гаплар бўйича олиб борилган кузатиш кўчирма гаплардаги сўзлар тартиби унинг конструкциядаги позициясидан қатъи назар уч асосий кўринишга эга эканлигини кўрсатди.

1. Кўчирма гаплардаги бўлақлар тартиби кўпинча адабий тилдаги нормал тартибга мувофиқ келади. Бу ҳолат жонли сўзлашув тили бойликларидан етарли фойдаланилмаган тақдирда ёки кўчирма гап маданиятли, ўқимишли персонажга тааллуқли бўлган вақтларда кўзга ташланади:— *Биласанми, биродар,— жиддий сўзларди Жуманбой,— Николай тахтдан тушди-ю, тагин гап кўнайди, ишчилар, айниқса мастеровойлар Петроград воқеаларини шу кеча-кундуз дақиқа сайин кузатиб туришибди* (Ойбек). «*Майли, улар билан ўзимиз гаплашиб оламиз*»,— деди Қарташов (С. Зуннунова). *Бир вақт энг оғир ва масъулиятли ҳужум олдидан агитатор, кучи ва ҳусни гуллаган ёш лейтенант камар қайишига гранаталарни қистириб, жуда чарчоқ, очиққан ва совуқдан жунжиган жангчиларга мурожаат этганди: «Биламан, ҳаммамизга ҳам беҳад оғир. Лекин шу минутда ҳаммамиз сўнгги кучларимизни*

юракларга йиғиб, олдинга отилишимиз, душманни қириб ташлашимиз керак» (Ойбек).

2. Оғзаки нутқдаги сўз тартибини ўзида акс эттирган кўчирма гаплар. Бундай кўчирма гаплар халқ эртакларида кўпроқ учрайди: «*Ҳа, айланай, замон охир бўлгани шу-да*», бир оздан сўнг қўшиб қўйди: «*Кўнгил кўнгилдан сув ичар*», деган гап бор, қизим, бизлар гумроҳлик билан ўтказганмиз умрни» (Ойбек).

3. Бошқа тилга хос сўз тартиби. Бундай тартиб кўчирма гап бошқа тилда ифода этилганда кўзга ташланади. Кейинги йилларда рус халқи билан яқиндан қилинаётган ҳамкорлик нафақат русча сўзлар, балки яхлит гап формаларини ҳам ўзбек тилига олиб кирмоқда. Бадий асарларда бутун-бутун кўчирма гаплар рус тилида ифода қилинмоқда. Бу ҳол рус тили сўз тартибининг ўзбек тилидаги асарларда қўлланишига сабаб бўлмоқда. Бу ҳолат ўзбек тили луғат состави ва синтаксисидан янгилик бўлиб, бу масалада ҳозирча бирор нш қилинмаган. Русча гаплар асосан персонаж нутқи орқали кириб келмоқда.

Ўлмас Умарбековнинг «Одам бўлиш қийин» асаридаги Сайёра образи рус мактабида ўқиган, кўпроқ рус тилида гапирувчи қиз эканлигини ёзувчи унинг гаплари орқали ўқувчига етказди. Сайёра ўрни билан ўзбек тилида, ўрни билан рус тилида, баъзан эса аралаштирган ҳолда гапиради: «*Кто там?*»— деган аёл кишининг овози эшитилди (102-бет). «*Пошла в ателье. Где будете пить?*»— деди қиз, Абдуллага ер остидан қараб қўйди (105-бет). «*А может он не хочет?*» деди гапга аралашиб Сайёра.

ИЛОВА КЎЧИРМА ГАПЛИ КОНСТРУКЦИЯЛАР

Илова кўчирма гаплар ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳарқиллиқ ўрганилмаган грамматик бутунликлардан ҳисобланади. Илова кўчирма гаплар ёзувчи контекстга автор томонидан киритилмаганлиги билан одатдаги кўчирма гаплардан фарқ қилади. Персонажлар томонидан у ёки бу воқеа-ҳодисани баён қилиш процессида қўлланиладиган ўзга шахс нутқи илова кўчирма гап номи билан аталди. Бу типдаги кўчирма гаплар автор текстига муносабатга кўра «нормал» кўчирма гаплардан фарқ қилади ва кўчирма гапли конструкцияларнинг алоҳида

турини ташкил қилади. Илова кўчирма гаплар текстда тиниш белгилари билан ҳам фарқ қилади.

Маълумки, бадий адабиёт жонли халқ тили хусусиятларини ўзида акс эттирувчи манба ҳисобланади. Жонли сўзлашув тили эса, аввало, ўзга гапларда намоён бўлади. Шунинг учун кўчирма гаплар, бир томондан, бадий асар тилининг маълум қисмини ташкил қилса, иккинчи томондан, жонли сўзлашув тили қонуниятларини ифодалайди. Кўчирма гапни текстга киритишдаги авторнинг хилма-хил услуби-усталиги бадий асар тилини маълум даражада белгилайди ва ёзувчининг ўзига хосликларини кўрсатади.

Кўчирма гапларнинг характери тил нуқтаи назаридан жуда ранг-баранг бўлади. Негаки, ёзувчи ўз асарида турли социал табақа, турли маданият даражасига эга бўлган ва ниҳоят турли тил маданиятига эга бўлган хилма-хил персонажларни гапиртиради. Шубҳасиз, буларнинг нутқи жонли сўзлашув тили хусусиятларини акс эттириш билан бир қаторда уларнинг ички қиёфаларини, маданиятларини ҳам акс эттиради.

Шунга кўра кўчирма гапли конструкциялар жонли сўзлашув тилининг хусусиятлари ҳақида тўла тасаввурга эга бўлиш имкониятини беради.

1. **Илова кўчирма гапларнинг синтактик қурилиши.** Илова кўчирма гаплар кўчирма гап составида янги нутқий қатлам бўлиши билан характерланади. Бу нутқий қатлам ўз составидаги феъл кесимнинг характери билан изоҳланади. Илова гапни шартли равишда иккинчи даражали кўчирма гап деб аташ мумкин. Масалан:

Илҳом билан Исломга Қарим бақириб, шундай деди «Афтидан сенлар «Яхши қанд едирар, ёмон панд едирар»,— деган гапни унутиб қўйганга ўхшайсанлар» («Қорақум достони». У. Сафаров).

Мисолдан кўринадики, бу типдаги илова кўчирма гапларда «ремарка» составида асосан эга қўлланилмайди ва ремарка кесими кўпинча сифатдош, равишдош формаларида бўлади. Баъзан эса ремаркадаги феъл тўлиқ формада ҳам келади. Масалан:— *Бу лодон (яъни нодон — А. А.) бўлса мени пайванд олови билан ана шунинг ичига тушасан,— дейди,— деди кекса ишчи (А. Мухтор).*

Ахири бобом ўртоғига деди: Нима қиламиз? «Бола, нинг кўнгли подшо»,— дейдилар.

Иккинчи даражали кўчирма гап вазифасида кўпинча халқ мақоллари ёки сўзлар қўлланиши кўзга ташланади. Масалан:— *Аввал бир фикрлашиб олайлик. Дарҳақиқат, маслаҳатли ош ачимас, деганлар. Ахир, фронтга ёрдам бу зўр иш. Ҳеч ким бу ёрдамдан четда қолмаслиги керак. Фақат... Чол икки қўлини икки тиззасига қўйиб сўзида давом этди:— Мана шундай тушундингми?* (Ш. Рашидов).

Баъзан иккинчи даражали кўчирма гап ичида учинчи даражали кўчирма гап ҳам қўлланиши мумкин. Масалан:

Мен узримни айтдим:— Ичмайман, ҳали умуман ичганим йўқ. Ҳеч бўлмаса йигирма ёшга кирай, армияга бориб келай, кейин бир гап бўлар,— дедим (иккинчи даражали кўчирма гап). *Соқийга қариялар: «Барака топ, ўғлим,»— деб алқашди* (учинчи даражали гап) (О. Ҳусанов).

Назарий жиҳатдан бир кўчирма гап ичида нечтагача ўзга гапни қўллаш мумкинлигини қатъий айтиш қийин. Бироқ кўчирма гап ичида илова гапларни қўллашнинг турли кўринишлари мавжудлиги аниқ. Айрим ҳикояларда бир кўчирма гап ичида бешдан ортиқ қистирма гаплар ҳам учрайди. Масалан: *Моҳидил кўзларини пирпиратиб:— Қанақасига?— деди.*

— *Зап гапирдинг-да, қанақасига бўларди? Машинист қилиб, бульдозерчи қилиб... Нега бунақа қарайсан? Қариб қолибманми? Бульдозерчиликка ярамайманми? Хўш, яна бир латифа эшит бўлмассам: Қадимда бойнинг мардикори ер чопиб, тоза тинкаси қурибди-ю, кейин каттакон дарахт тагига чўзилиб ухлаб қолибди. Шунда бой келиб дағ-даға солибди: «Иш вақтида ҳам ухлайдими, одам, кўрнамак!» Мардикор унга: «Э, бой ота, ухлаганни жин урсин, шунчаки дарахтнинг танасини тўғри ўсганми билмоқчи эдим»,— дебди* (Ж. Абдуллаҳонов).

2. Илова кўчирма гап вазифасида қўлланадиган гап типлари ва ундаги кесимларнинг формалари. Илова кўчирма гапда қўлланадиган ремарка ўз хусусиятига кўра кўчирма гапдаги ремарка формаларидан фарқ қилади. Чунки автор илова кўчирма гапларда янги фикрлар билан ўқувчини умуман таништиради. Шунга кўра қистирма кўчирма гапларда асосан ўтган замонда бў-

либ ўтган воқеа-ҳодиса ҳақида маълумот берилади. Аммо баъзан асар қаҳрамони келажакда қиладиган ишлари ёки бошқалар планлаштирган фикр ҳақида ҳам маълумот бериши мумкин. Бундай пайтларда илова кўчирма гап кесими келаси замон формасига эга бўлиши ҳам мумкин. Мисоллар:— *Ақлингга, дадиллигингга ҳайронман,— деди шавқ билан бошини тебратиб Зайнаб,— шундай катта колхозга бош бўлиш, шундай зўр хўжаликни эплаш осонми? Мен илгаридан билар эдим.— Ҳаммадан ўзиб кетасан демасмидим? Мана Ўзбекистоннинг олдинги қизларидансан...* («ОВШ». Ойбек).

— *Тузатиш учун аниқ маслаҳатлар бердингизларми?*

— *Ҳа, лекин гапимиз унга таъсир қилмайди, шекилли. «Жўжани кузда санаймиз»,— деди. «Қозонда бўлса, чўмичга чиқади-да!» Менингча, уни газетага ёзиш керак. Райондагилар ҳам билсин, контроликни кучайтиришсин, нима дейсиз? (С. Назар).*

Илова кўчирма гаплар баъзан автор баёни ичида ҳам қўлланиши мумкин. Бунда ёзувчи қаҳрамоннинг гапларини автор баёнига қоришиб кетган ремарка орқали контекстга киритади. Мисол: *Ҳақиқатан ҳам Элмурод болаларнинг бошидан кечирганларини тинглаган ҳолда: «Менинг ҳаётимдаги бу ўзгариш тушми, ўнгми»,— деб қувончи ичига сиғмай ўтирарди (П. Турсун).*

Илова кўчирма гапларни киритувчи автор гапидаги кесимлар кўпинча ўтган замон сифатдоши ва тўлиқсиз феъл орқали ифодаланади. Баъзан эса *дегани* формларида бўлиб, кўчирма гап билан бир бутун синтактик конструкцияни ташкил қилади. Масалан: *Рустамжон билан Зебининг гаплашиб, кулишиб турганларини кўрса, «ҳали булар ёш» деб юрган Ҳайдарали аканинг ҳозир гаши келди (О. Ҳусанов).*

Айрим вақтда эса илова кўчирма гаплар автор баёнига ҳеч қандай воситасиз мазмунан боғланади. бундай вақтда ўзи алоҳида гап формасига эга бўлади. Мисол: *Рустамжоннинг ақлли, истараси иссиқ йигит бўлаётгани учун Ҳайдарали ака ҳам ёқтирар, аммо суюкли қизини унга ҳеч-ҳеч раво кўролмас эди. «Қизим фақат кимхобу шойиларга лойиқ». Ҳайдарали аканинг фикри-ёди шу (И. Сулаймон).*

Баъзан эса илова гаплар ҳам тўлиқ формадаги ремаркалар билан кўчирма гапга киритилади, бундай

вақтда бошқа қисмлар билан ремарка кесими юклама ёки боғловчилар билан, баъзан эса интонация ёрдамида боғланган бўлади. Мисол:— *Мана Сафарбаровнинг ўчи тарозиди тортиб олди,— деди Йигитали.— Бункерга ҳам ишонмади. «Илгариги бункер юз эллик килограмм эди, буниси ярим тонналиги ёлғон, кўзимни бўйма Йигитали,— деди-да, хирмонга тош-тарози ўрнатди. Шундайми, оқсоқол?* (И. Раҳим. «Зангори кема капитани»).

Баъзан ўзга гап автор томонидан икки ёки уч марта изохланиши, яъни бир персонаж нутқи бирдан ортиқ ремарка орқали қўлланиши ҳам мумкин. Бир ўзга гапни бирдан ортиқ ремарка орқали контекстга киритиш эски ўзбек тилига хос бўлиб, ҳозирги бадий прозада пиҳоят сийрак учрайди. Мисол: *Тўти маскур гурнинг суроҳидин чиқди. Айдики:— «Эй хотун бегуноҳ, менинг парларимни юлдинг ва менга қаттиғ озор бердинг. Хўб... лекин сенинг тузингни ичканман. Бу важдин сенга яхшилик қилсам керак,— деди.— Научунки, сенинг шавҳарингнинг зар харид тўтисидирман... Кўргил, алҳол сани шавҳарингнинг уйига борурман ва сани шавҳаринг бирла яраштурарман»,— деди (Хиромий. «Тўтинома»).*

Эски ўзбек тилида такрорланган ремаркалар, стил нуқтаи назардан бўлса керак, биринчи ремаркада айди феъли қўлланса, иккинчи ремаркада деди феъли қўлланган. Бундан ташқари кўпинча такрорланган ремаркалар, асосан, феъл кесимдан иборат бўлганлиги кўзга ташланади. Мисол: *Гулфарах айди: «Ўзингиз ҳукм қилдингизким уйда нимани хоҳласанг, олгил, аммо мени уюмдин кет» деб эрдингиз... эмди ман сизни олиб, ўз шаҳримга кетаман»,— деди (Ризоий. «Гулфарах»).*

Эски ўзбек тили материалларида ремаркаларнинг асосан препозитив формалари учрайди ва ҳозирги кўринишидан фарқланади. Чунончи *деб* ёрдамчи феъли ҳозирги ўзбек адабий тилида постпозитив конструкцияларда қўлланса, эски ўзбек тилида ремаркадан айрим ҳолда кўчирма гапдан сўнг қўлланиши одат тусини олган. Мисол: *Жорияларга амр қилдиким: «тур-турлук неъматлар ва яна қимматбаҳо шароблар ҳозир қилинлар»,— деб (Ризоий «Гулфараҳ» достони).*

Баъзан бирдан ортиқ кишилар томонидан баён қилинган гаплар ҳам қўлланади. Бундай вақтда ремарка-

даги демоқ феъли кўплик формада қўлланади. Аммо ҳурмат маъносида қўлланганда ҳам кесим кўплик формасида бўлади. Мисол:

— *Майли, каникулда бориб, иш ўрганавераман,— деди.*

— *Кейинчи,— сўрадилар дадам.*

— *Кейин ўқиш бошланади-ку...* (О. Ҳусанов).

Персонажлар нутқида демоқ феъли ўрнида овоз қилди, сўзлади, айди, хитоб қилди сингари феъллар ҳам қўлланиб туради. Бу феъл ремарканинг структураси ва грамматик ҳолатини ўзгартмайди, албатта. Мисол: *Каклик овоз бердиким:— Эй қаҳрамон, комкор бу меҳнатзада бечорадин қўл тортгил ва бир какликни тутиб едим деб қўя қол* («Қалпла ва Димна»дан).

3. Илова кўчирма гапларни сўзлашув феълларисиз контекстга киритиш йўллари.

Илова кўчирма гаплар персонаж нутқида ҳеч қандай воситалар ёрдамисиз, тўппа-тўғри қўлланиши ҳам мумкин. Бундай вақтларда кўпинча ёзувчи илова кўчирма гапдан кейин яна кўчирма гапни давом эттиради. Мисол:— *Қосим акага ҳам тўрт марта хат ёзгандим. Хатларимда энг аввал, ҳурмат юзасидан, Қосим ака билан Зулайҳо опанинг соғлигини сўрардим. Сўнгра жияннинг ҳозирги аҳволини батафсил ёзиб юборишларини илтимос қилардим: «Жиян ўзини қандай тутяпти?», «Тил ўрганиб бемалол гаплашиб қоладиган бўлди-ми?», «Ака-укаларига муносабати, Сиз билан Зулайҳо опага меҳрибонлиги қандай?...», «Худди ана шу хилдаги саволларни ҳар бир хатда такрорлар эдим»* (О. Ҳусанов).

Кўчирма гапли кенструкция составидаги илова гап формасидаги диалоглар

Бадий прозада баъзан персонажлар томонидан узоқдан-узоқ воқеа-ҳодиса ҳақида фикр баён қилинади. Бундай нутқ процессида сўзловчи бошқа шахслар билан бўлган муносабатини эслайди, улар томонидан айтилган гапларни хотирлаб ўз нутқида киритади. Натижада бир кўчирма гап составида диалог формасидаги ўзга гаплар ҳам мавжуд бўлади. Бу диалог составидаги кўчирма гаплар персонаж нутқи ичида, унинг изоҳлари билан ифода қилинаётганлигидан илова кўчирма гап-

ларнинг алоҳида турини ташкил қилади. Бу ўзга гаплар соф кўчирма гаплардан бир қатор белгилари билан ажралиб туради. Жумладан, бу типдаги конструкция составидаги ремаркалар тўлиқ формага эга бўлмайди: кўпинча ремаркадаги эга ва иккинчи даражали бўлақлар туширилган бўлади, баъзан фақат эга юзала бўлиб, кесимнинг ҳам қўлланмаслик ҳоллари учрайди. Бу типдаги ўзга гапларни киритишда ёзувчи — автор ўзини бетараф тутиб, бир персонаж орқали бошқа персонажларнинг ички дунёсини уларнинг ўз сўзлари билан очишга ва шу формада ўқувчиларга етказишга ҳаракат қилади. Бу ҳам ўзга гапларни ёзувчи контекстида қўллашнинг алоҳида приёми ҳисобланади. Аммо персонаж нутқи кўчирма гап ичидаги диалогларнинг қурилишида умуман диалогга хос хусусиятлар сақланади: айрим репликаларнинг ремаркасиз қўлланиши, бир ремарканинг иккинчи ремарка билан мазмунан алоқадорлиги сингарилар... Мисол: *Бир кун Норкўзига Андижон ревкомининг вакили учрашпти. «Янги ҳукуматга ҳам бир хизмат қилиб қўйинг, оғайни» дебди у. «Майли қўлимдан келса жоним билан»,— дебди Норкўзи (О. Ҳусанов).*

ТўЛИҚСИЗ КЎЧИРМА ГАПЛИ КОНСТРУКЦИЯЛАР

Маълумки, кўчирма гапларда асосан жонли сўзлашув тилининг элементлари ўз аксини топади. Кўчирма гаплар ўз тузилишига кўра ранг-баранг бўлиб, состави жиҳатидан бир сўздан бошлаб, тугал бир ҳикояни (агар ҳикоя бошдан бир персонаж саргузашти сифатида баён қилинса, масалан, О. Ҳусановнинг «Тоғда ўсган бола» номли саргузашт қиссаси шу услубда ёзилган) ҳам қамраб олиши мумкин.

Кўчирма гапларнинг энг тарқалган формаси диалог бўлиб, диалог формасида қаҳрамонларни «гапиртириш» деярли барча асарларда асосий ўринни эгаллайди. Шу жиҳатдан диалог формасида қўлланган кўчирма гапларнинг структурасини ўрганиш грамматика, хусусан тил синтаксиси жиҳатидан алоҳида аҳамият касб этади.

Диалог формасидаги кўчирма гапларнинг энг кўпчилиги синтактик структурасига кўра тўлиқсиз гаплардан иборат. Шунга кўра тўлиқсиз гаплар кўчирма гапларнинг характерли хусусиятларини ўзида акс эттиради де-

йиш мумкин. Диалог формасидаги кўчирма гапларнинг тўлиқсиз формада қўлланиши диалог составидаги гаплар — репликаларнинг ўзаро мазмунан боғланганлиги билан изоҳланади. Ёзувчи диалог составида репликаларнинг мазмунан ўзаро боғланганлигидан фойдаланиб, репликаларни тўлиқ баён қилмайди ва бунга эҳтиёж сезилмайди. Шунинг учун тўлиқсиз формада қўлланган кўчирма гап ва унинг турларини диалог составида ўрганиш текширувчига аниқ ва конкрет материаллар беради, тўғри хулосалар чиқаришга имконият яратади.

Тўлиқсиз гаплар ҳозирги ўзбек тилшунослигида махсус текширилган¹, бироқ кўчирма гап формасида, диалог составида уларнинг қўлланиши, бўлақларнинг грамматик ва стилистик роли, туширилиш сабаблари алоҳида ўрганишни тақозо қилади.

Тўлиқсиз гапларни ўрганишда биз масаланинг тарихи ва бу ҳақдаги турли қарашлар тўғрисида фикр юритмаймиз. Негакки, бу масалалар филология фанлари кандидати А. Бобоевнинг ишида батафсил баён қилинган. Биз бу ўринда кўчирма гаплардаги бўлақларнинг туширилиши (бош ва иккинчи даражали бўлақлар) шунингдек тўлиқсиз кўчирма гапда қўлланган бўлақлар ҳақида фикр юритамиз.

Тўлиқсиз гапларнинг характери ҳақида шуни айтиш керакки, бу гаплар фикр мазмунини ифодалашига кўра тўлиқ гаплардан маълум даражада фарқ қилади. Чунки туширилган бўлақ умумий контекстдан баъзан турлича англашилиши мумкин. Шунга кўра тўлиқсиз гапларда фикр конкрет ифода қилинмаслиги ҳам мумкин. Шу жиҳатдан бўлса керак тўлиқсиз гаплар илмий адабиётларда деярли қўлланилмайди.

Ҳатто бадий асарда ҳам тўлиқсиз гап контекст ёрдамида ҳам тўлиқ конкрет фикрни англашмаслиги мумкин. Бундай шароитда персонажлар сўроқ бериш орқали баён қилинган фикрни аниқлаб оладилар ва гап мазмунини конкретлаштирадилар:

Ваня сафда юргандек қадам ташлаб келиб, пошнalarини тақ этиб қўйди.

— Мен, ўртоқ капитан.

---

¹ А. Бабаева. Неполные предложения в современном узбекском литературном языке, Ташкент, 1968.

— Сизга жанговар топшириқ. Шу пакетни дарҳол дивизия команда пунктига, штаб бошлиғига етказинг. Тушундингизми?

— Тушундим.

— Қайтариб айтинг-чи?

— Шу пакетни дивизион команда пунктига, штаб бошлиғига дарҳол етказиб бериш буюрилди,— деб қайтарди Ваня бурро қилиб (В. П. Катаев).

Диалогик нутқда тўлиқсиз гапларнинг қўлланиши

Тўлиқсиз гаплар диалогик нутқда персонаж нутқининг таъсирчанлигини ошириш учун хизмат қилади ва қуйидаги хусусиятларга эга бўлади:

1. Қўчирма гапли конструкция составидаги персонажлар репликасида биринчи навбатда эга қўлланилмайди, туширилади. Чунки персонажлар суҳбатга киритилишидан олдин ёзувчи томонидан ремарка ёки ёзувчи баёнида улар ҳақида маълумот берилади.

Бундан ташқари реплика составидаги кесим вазифидаги феълнинг морфологик кўрсаткичи ҳам сўзловчи ҳақида тасаввур ҳосил қилдиради (II шахс — сен, III шахс — у сингари).

Зимдан кузатиб ўтирган Комила дам суратга, дам Уктамга қараб, кейин айёрча кулиб ўсмоқчилаб сўради:

— Нега илжайдингиз? (Гап эгаси Уктам эканлиги маълум).

— Анчайин,— жавоб берди ва ўзига қандайдир гумон билан маънодор тикилганини сездиди,— алланечук қизариб кетди Уктам.

— Йўқ, айтасиз,— қистади Комила синовчи кўзларини Уктамдан узмай (Ойбек).

2. Суҳбатдошлар фикри қаратилган предмет, шахс воқеа суҳбатнинг асосини ташкил қилган пайтларда ҳам эга қўлланилмайди.

Гап нима ҳақида бораётганлиги ситуация баёнидан, сўзловчилар фаолиятдан аниқ бўлади. Масалан:

— Қўрбоши қани?— деб сўради Ботирали, ҳамон қўл кўтариб турган асирлардан.

— Қочди,— деди,— ёшироқ бир йигит.

— Қаёққа қочди?

— *Хўжакент томонга, Отга миниб қочди* (Х. Ғулом).

Суҳбат мавзун *қўрбоши* бўлганлиги туфайли эга қўлланилмаган.

3. Айрим диалогларда персонаж гапидаги ҳам эга, ҳам кесим туширилиши мумкин. Бундай гапларнинг эга ёки кесими аввалги репликадан англашилади. Бу типдаги диалоглар, одатда савол ва жавобдан иборат бўлади. Сўроқ гап жавоб гапнинг эга ва кесимини кўрсатади. Масалан:

— *Аканг ким?*

— *Рустамжон!* (эга туширилган).

— *Қаерлик?* (эга ва кесимнинг боғламаси).

— *Асли янгиқўрғонлик* (эга туширилган) (И. Сулаймон).

— *Сирли бир нарса борми дейман ичида ёки пулми-а? Мабодо қора хатмасми?* (эга туширилган).

— *Кимга?* (ҳам эга, ҳам кесим туширилган) (Ш. Рашидов).

Юқоридаги гапларда асосан эга туширилган.

4. Таажжуб, ҳайратланиш сингари эмоциялар ифода қилинган кўчирма гапларда одатда кесим туширилади. Масалан:

Маҳкам ака хотинига маъноли тикилди.

— *Дилим оғривотти.*

— *Дилим!* (кесим туширилган).

— *Ҳа* (ҳам кесим, ҳам эга).

— *Дил оғриғи қаёқдан чиқди?*

— *Сенинг тилларингдан* (кесим туширилган) (Р. Файзий).

5. Нутқ баён қилинган шароит, ситуация (вазият) тўлиқсиз гапларнинг қўлланишида муҳим роль ўйнайди. Маълум ситуацияда маълум бўлак турлича маъно ифодалаши мумкин. Масалан: *Улар кўришиб бўлганда, бояги каниз ичкаридан чиқди:*

— *Кирсинлар!— деди Гулшанга* (А. Қодирий).

Бу ўринда *кирсинлар* буйруқ-таклиф маъносига эга, аммо шу тўлиқсиз гапнинг ўзи бошқа шароитда сўроқ-таажжуб маъносида ҳам қўлланиши мумкин.

— *Балки Сизни мирзабоши тайин қилурлар?*

— *Мени мирзабоши тайин қилсалар яхшими? Раъно?*

— *Яхшими, ёмонми, мен қайдан билай?*

— *Ёмон, Раъно?*

— Нега ёмон?

— Ифлос иш (дарак мазмунида). Агар бошқа касб топсам ўрдани бутунлай ташлаб кетардим.

— Ифлос иш? (сўроқ-таажжуб маъносида). Сизнинг бек поччангиз ҳам шу хизматни қилар эди-ку? (А. Қодирий).

6. Одатда диалогик нутқда репликалар грамматик жиҳатдан мустақил гапларни ташкил қилади, аммо мазмунан диалог составидаги гаплар бир-бири билан зич боғлангандир. Ана шу мазмун алоқадорлиги туфайли тўлиқсиз гаплар қўлланади ва уларнинг тўлиқ формасини тиклаш имконияти бўлади.

— Зеби!— Ҳайдарали аканинг овози икковини ҳам чўчишиб юборди. Иккови ҳам нима қилишни билишмайди. Зеби югуриб пешвоз чиқди. Дадаси жаҳл билан:

— Қани?

— Ким?— ҳайрон бўлди Зеби.

— Қани?— бақирди Ҳайдарали ака Зеби билан Рустамжоннинг ичкари уйда гунгиллашларини сезиб,— Рустамни сўраярман?

— Лаббай,— Рустам ичкаридан оёғи тортмайгина чиқди (Й. Сулаймон).

7. Кўчирма гапларда суҳбатдошларга маълум бўлган бўлақларнинг ҳаммасини ҳам тушириб қўйиш характерлидир. Чунки фикр шу сўзларсиз ҳам тингловчиларга ойдин бўлади. Бундай вақтларда бадний асар автори — ёзувчининг баёни алоҳида аҳамиятга эга. Ёзувчи суҳбатдошлар нима ҳақида сўзлаётганларини ўз баёни орқали ўқувчиларга тушунтира боради. Шунинг натижасида репликалар қисқа, кўпинча бир сўздан иборат бўлади. Масалан: Холбиби тўрт кундан буён қимирламай шипга термилиб, сукунат ичида ётарди. Энди Ойқиз ўрнида ойиси бемор эди. Қора хат унинг дилини пичоқдай тилиб юборди. Рўзғорнинг барча иши Ойқизнинг елкасига тушганди. Оғир мусибат кунлари Умурзоқ ота ҳам ғам-алам чекиб карахт бўлиб ётди. Бир-икки кун уйдан чиқмади. Кейинчалик сал ўзига келгач, ташқарига чиқиб, одамларга қўшилди. Шу билан ғам-ғуссадан қутилмоқчи бўлди.

— Аҳвол қалай?— сўради ҳовлига чиққан қизидан.

— Бирдай дада.

— Гапирдими?

— Йўқ.

— Овқат едими?

— Йўқ... (Ш. Рашидов).

Бу типдаги репликаларда биринчиси бошқаларига нисбатан тўлиқроқ баён қилинади. Қолганлари мазмунан шу биринчи гапга боғлиқ бўлади ва шу гап орқалигина тўлиқ фикр ифодалайди. Биринчи реплика бошқаларига нисбатан грамматик жиҳатдан тўлиқ ва мустақилроқ бўлади. Масалан: ...*Беш кеча қизгин иш давом этди... Сўнги кеча иш охирида Ботир билан Абдужаббор ота Бўстонга ва барча комсомолларга ташаккур билдирдилар. Катта тоқ ёнида оёқлари юшоқ, нам тупроққа ботиб турган Бўстон очиқ чехра билан Ботирга қаради:*

— *Раҳмат, бу иш яхши бўлди-ку-я, лекин, зачѐтга тайѐрланишидан анча қолиб кетдим.*

— *Мен ѐрдам бераман дедим-ку...*

— *Қачон?*

— *Қачон десангиз.*

— *Бўлмаса эртага кечқурун келинг.*

— *Хўп бўлади (Саид Назар).*

Айрим вақтларда энг муҳим ҳисобланган сўзлар ҳам кўчирма тўлиқсиз гаплар составидан тушиб қолиши мумкин. Бундай вақтда ўша сўз бевосита суҳбат объекти бўлади ва барча суҳбат шу сўзлар атрофида ўтади.

Тўлиқсиз кўчирма гаплар ичида аввалги персонаж томонидан баён қилинган фикрни давом эттирадиган, биринчи персонаж томонидан баён қилинган фикрнинг сабаби, мақсади, пайти сингариларни кўрсатадиган репликалар алоҳида турни ташкил қилади. Масалан:

— *Сизга нима қилдим, акажон? Нега мени ёмон кўрасиз?— дерди Гуласал ҳафа бўлиб.*

— *Ойим билан ҳамма-ҳамма сени яхши кўргани учун ёмон кўраман,— деб жавоб қиларди Мирмирза (Собир Юнусов, «Мирмирза митти»).*

Диалог составидаги бундай репликалар ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, аввалги гап билан грамматик жиҳатдан бир қўшма гапни ҳосил қилмайди, аммо мазмунан у ёки бу эргаш гапга тенг келади. Бу типдаги гаплар грамматик жиҳатдан тўлиқсиз гапларнинг алоҳида турни ташкил қилади.

Монологик нутқда тўлиқсиз гапларнинг қўлланиши

Монологик нутқда тўлиқсиз гапларнинг уч кўриниши мавжуд:

1. Эллиптик тўлиқсиз гаплар.
2. Ситуатив тўлиқсиз гаплар.
3. Контекстуал тўлиқсиз гаплар. Тўлиқсиз гапларнинг бу турлари кўпинча бошқа гаплар билан ёнма-ён персонаж нутқида қўлланилади.

Эллиптик тўлиқсиз гапларда одатда гапнинг феъл кесими ифодаланмаган бўлади. Бу ифодаланмаган бўлак гапнинг умумий мазмуни қурилишига қараб тикланиши мумкин. Эллиптик гаплар кўпроқ дарак буйруқ-илтимос кўчирма гапларда кўзга ташланади. Мисол: *Поезд тонг билан баробар Қўқонга кириб келди... Кимнидир кутиб, кўзлари вагонларда бўлган бу одам ёнидаги меҳмонни сезмади.*

— *Кечирасиз, деди чамадонли киши унга,— кимни кутаясиз?*

— *Москвадан дўстим келиши керак эди,— мезбон сергакланди...*

— *Е ф и м Андриановични ми? — жилмайди меҳмон.*

— *Нахотки, ўша киши сиз,— довдираб қўл узатди мезбон (Й. Сулаймон).*

2. Ситуатив тўлиқсиз гапларда туширилган бўлак ситуация — вазиятдан билинади. Гап қандай вазиятда айтилаётганлиги ремаркада автор томонидан баён қилинади. Бу ситуатив тўлиқсиз гаплар ремаркасиз тўлиқ маъно англатиш имкониятига эга бўла олмайдилар. Гап баён қилинган вазият бундай гапларнинг маъноларини ойдинлаштиради. Мисол: *Қўли билан тўрт атрофни кўрсатаркан, атлас кўйлагининг енги елкасига сирғалиб тушди-ю, билаклари кўриниб кетди. Буларнинг ҳаммаси бахт-саодат-ку тўғрими?..*

— *Ҳа, менга бундан бошқа ҳеч нарса керакмас,— Олимжон мулойимлик билан қизга термилди ва бир зум жим тургач сўради:*

— *Сизга-чи, Ойқиз? (Ш. Рашидов).*

3. Контекстуал тўлиқсиз гаплар бошқа турларига нисбатан кенгроқ қўлланилади. Бу типдаги тўлиқсиз гапларда туширилган бўлак контекст орқали тикланади.

Контекстуал тўлиқсиз гапларда олдинги гапда қўлланган бўлақлар — сўзлар стил талабига кўра такрор ишлатилмайди. Бу хусусан савол-жавоб тарзидаги кўчирма гапларга хос бўлиб, одатда жавоб гапда айрим, суҳбатдошларга маълум бўлган сўзлар такрор ишлатилмайди. Мисоллар:

— *Шундай йигитлар кўпми?*

— *Оз,— деди бир нафас ростлаган Николай Алексеевич (И. Су л а й м о н).*

(*Шундай йигитлар* бирикмаси аввалги текстдан бўлгани сабабли туширилган).

Тўлиқсиз гапларни қўллашда икки асосий факторнинг роли катта. Шу икки фактор туфайли туширилган бўлақ англашилади ва тикланади. Бу факторлардан биринчиси ва энг муҳими тилга боғлиқ фактордир. Тил факторига контекст, интонация, грамматик формалар киради. Иккинчиси тил билан боғланмаган фактор бўлиб, бунга имо-ишора, нутқ вазияти, турли ҳаракатлар киради. Ана шу факторлар туфайли тўлиқсиз гапни қўллаш имкониятига эга бўламиз. Айрим кўчирма тўлиқсиз гапларда бу факторлар аралаш ҳолда кўзга ташланади.

КЎЧИРМА ГАПЛИ КОНСТРУКЦИЯ ВА УНИНГ АВТОР

БАЁНИГА МУНОСАБАТИ

Маълумки, гаплар нисбий тугал фикрни билдиради. Тилнинг реал кўриниши, реализацияси ҳисобланган нутқ гаплардан ҳосил бўлади. Айрим гапдаги фикрнинг тўла очилиши одатда нутқ ичида бўлади. Гап одатда нутқ ичида яшайди. Нутқда унинг мазмуни бошқа гаплар билан муносабатда янада ойдинлашади. Гап фикрни тил материаллари орқали реаллаштиради. Шунинг ҳисобга олиб, К. Маркс: «тил реаллашган онгдир» деб айтган эди. Табиатдаги воқеа ва ҳодисалар эса ҳаминша бир-бири билан боғлиқ ва узвий алоқададир. Ана шу алоқадорлик тилда ҳам ўз аксини топади. Гаплар бир-бири билан боғланган ҳолда маълум воқеа ёки ҳодиса ҳақида тўла тасаввур ҳосил қилиш имкониятига эга бўлади. Гаплар ўртасидаги боғланишни, турли муносабатларни кўчирма гапли конструкция ва автор баёни алоқаси мисолида ҳам ёрқин кўриш мумкин. Фикрни баён

қилиш ва давом эттириш гаплар ўртасидаги мазмун алоқадорлиги мантиққа асосланади. Гаплар ўртасидаги мазмуний муносабат эса ўз навбатида грамматик воситалар негизида ифода қилинади. Бундай грамматик воситалардан энг муҳими боғловчилар бўлиб, булар гаплар ўртасидаги синтактик муносабатларни ифодалашга хизмат қилади. Аммо гаплар ўртасидаги боғланиш, алоқа ҳаммавақт боғловчилар орқали ифодаланмайди. Баъзан гаплар ўртасидаги муносабат, уларнинг бир-бирига боғлиқлиги, улар составида қўлланадиган айрим лексик воситалар орқали: сўзларнинг ҳар иккала гапда такрорланиши, бир гапдаги бўлак маъносининг иккинчи гапдаги бўлак орқали ифодаланиши билан ҳам билиниши мумкин.

Шунга кўра боғланишли текстдаги гаплар ўртасидаги алоқани аниқлаш учун гаплар составида қўлланган лексик воситаларнинг қўлланишига алоҳида эътибор беришга тўғри келади.

Биз қуйида кўчирма гапли конструкция компонентларидан бири ремарканинг автор тексти баёнига муносабати, боғланиши, алоқаси масаласини кўриб ўтамиз. Автор баёни кўчирма гапли конструкция составидаги ремарка билан турлича боғланган бўлади.

1. Маълум абзацдан иборат авторнинг баёни ремарка билан тугаган пайтларда автор баёни ва ремарка ўртасидаги боғланиш одатдаги гаплардаги сингари маъно-мазмун ва грамматик воситаларга асосланади. Бундай вақтларда автор баёни ремарка билан маълум боғловчилар орқали боғланган бўлади. Масалан: *Ҳамманинг кўзи нотиққа қадалди. Ботиралининг аниқ ва содда сўзлари хонадагиларнинг қалбига ўт ёқди. Қобил ўтирган ўрнидан аста туриб, эшик томонга юрди. Аммо хонанинг этакроғидаги курсида ўтирган Усмон Оролов унинг йўлини тўсди:*

- Қайт, жилмайсан! (Ҳ. Фулом).

Юқоридаги текстларда ремарка автор баёни билан, унинг охириги гапи билан грамматик ва мазмун жиҳатдан боғланган бўлиб, биринчи текстда аммо боғловчисини орқали боғланиб, автор баёнининг охириги гапи билан зидлов муносабатидаги қўшма гапни ҳосил қилган. Иккинчи текстда эса ремарка автор баёнидаги охириги гапга эргшиб, унга нисбатан сабаб эргаш гап вазифасини бажармоқда.

2. Автор баёни кўчирма гап билан тутаганда, ремарка автор баёнига қўшилиб кетади, фақатгина сўзловчи шахсни кўрсатувчи сўз ва демоқ феълининг мавжудлиги билан ажралиб қолади. Масалан: *Ойқиз ўзидан ўзи уялгандай бўлди ва эшагини ниқтади.*

— *Қани, қадамингни тезлатсанг-чи... Ёки бугун етиб боришингни унутдингми, ҳайвон (Ш. Рашидов).*

Бу мисолда демоқ ўрнида ниқтади феъли ҳайвонга нисбатан қўлланган.

3. Ремарка кўчирма гапдан кейин келган пайтларда автор баёни шундан кейин бошланиши ва ремарка билан грамматик ва мазмунан боғланиб, ремаркада баён қилинган фикрни ойдинлаштириш, изоҳлаш учун хизмат қилиши мумкин. Масалан:— *Нима геологлар чайнаб оғзимизга солиб қўйсинми?— деб Баҳром гапга қўшилди. Мен бирдан енгил тортдим (П. Қодиров).*

«Мен Кумуш»,— деди яна Зайнаб, аммо кетмай иложи йўқ эди (А. Қодирий). Олимжон ўз ишидан кулиб хаёл сурарди ва худди Жўрабоев тургандек: «Яхши, энди бу такрор бўлмайди!» деб юборди бехосдан (Ш. Рашидов).

4. Баъзан шундай мураккаб ремаркалар учрайдики, улар автор баёни билан қоришиб кетади. Бу типдаги ремаркалар воқеа ёки ҳодисани батафсил баён қилаётган моментларда кўзга ташланади. Масалан: *Мен бошимни эгиб, чурқ этмай борар эдим. Зулайхо мени доим бир гапдан қочадиган йигит деб уриши ҳам мумкин эди. Лекин унинг овози бўғилди. Менга озор берганидан ачиндим ёки бошқа сабаб бўлдими, хуллас, қийналиб гапирди:*

— *Сиз мустақил одам эмассиз! Сиз бир жонсиз вагонга ўхшайсиз. Биров паровоз бўлиб тортмагунча ўрнингиздан жилмайсиз! (П. Қодиров).*

— *Лаъли ўрнидан туриб, сочларини тузатди. Чироқни пасайтирди-да, ноз-карашма билан: бўлди, ухланг!— деди ва Баҳри она келтирган тугунни кўтариб, айвонга чиқиб кетди (Ҳ. Фулом).*

Кенгайтирилган ремаркаларни қўллаш кейинги йилларда, хусусан ёш прозаикларимизнинг асарларида кўпроқ кўзга ташланади.

5. Кўчирма гап ўртасида қўлланган ремаркаларда автор текстига нисбатан мустақиллик кўринади. Бироқ

бу ремаркалар ҳам мазмунан автор баёни билан боғланган бўлади.

— *Вой, жуда чиройли қиз экан-ку!*— деб кўтиб олишди уни фельдшер ва санитар аёллар,— кимнинг қизи бу, ўртоқ комиссар!— дейишди (Р. Бекниёз).

6. Автор баёни бир кўчирма гапга тааллуқли бўлиши, шунингдек диалог формасидаги бир неча кўчирма гапларга муштарак бўлиши ҳам мумкин. Мисол: *Олимжон Қодировнинг сўзларини диққат билан эшитди.*

— *Ўртоқ Қодиров, сўзингизни давом эттиришингизни сўрайман,*— деди Олимжон...

— *Узундан-узун гапирганини ёқтирмайман. Сўзим шу, деди заҳарханда билан у.*

— *Майли, қисқа қилиб айтинг. Фикрларингизни охиригача айтинг. Умурзоқовнинг таклифи ҳақидаги фикрингизни очиқдан-ойдин эшитсак яхши бўларди.* (Ш. Рашидов).

2. Кўчирма гапли конструкция составидаги ремаркаларнинг ўзаро боғланиши. Ремаркалар турли воситалар билан боғланади:

1. Айрим контекстларда бир ёки бир неча шахснинг гаплари алоҳида ремаркалар билан таъминланган бўлади. Бундай вақтда биринчи ремарка иккинчиси билан мазмунан ёки турли боғловчилар орқали, баъзан эса шундан кейин, сўнг, сўнгга сўзлари билан боғланади. Масалан: *Майлим бўлмаса, сенга ёққан бўлса бўлгани, айтмоқчи, отанг айтгандек Самарқандга серқатнов бўлиб қолганинда ҳам гап бор экан-да,*— деди чол ҳазиломуз. Кейин илова қилди: *Майли, отанг-онанг билан бир гаплашиб олай, бу ёғини менга қўявер, ўзим ётиғи билан тушунтираман* (М. Қориев, «Афросиёб гўзали»).

2. Диалог составида ремаркалар турли шахсларнинг гапларини бир-бири билан боғлаш учун хизмат қилади. Бундай вақтларда ремаркадаги феъллар маълум тартибда қўлланади: *бошлади, давом эттирди, тамомлади, қўшиб қўйди, бўлди, эслатди, рози бўлди, жавоб берди, таклиф этди, рад этди, тузатди* сингари...

Бу типдаги ремаркаларда улар ўртасидаги алоқа боғланиш, ана шу феъллар орқали ифода қилинади. Масалан: *сўрамоқ* феъли ўзидан кейинги ремаркада *жавоб бермоқ* феъли бўлишини талаб қилалади. Бу ҳол ҳам ремаркаларнинг, шунингдек, ремарка ва кўчирма

гапнинг боғлиқ эканлигини, булар бир бутун конструкцияни ташкил қилажagini кўрсатади. Мисол:— *Уша бригаданинг энг қолоқ звеноси қайси?*— деб сўради Бўстон. Жалилов: *Лола звеноси,*— деб жавоб берди (С. Назар).

3. Баъзан ремаркалар бир шахснинг турли вазиятда айтган гапларини кўрсатиш учун бирдан ортиқ қўлла-надилар, аммо бир шахсга тегишли эканлиги билан бундай ремаркалар умумийликка эга бўлади. Мисол: *Кабобдан кейин чой чақиршиди. Собир зеркиб у-бу тўғрида Эгамбердини гапга солди ва уни Тошкентдан бира тўла кўчиб келиши кераклигини айтди.*

— *Қараймиз, колхоз менга ёқди,*— деди Эгамберди сочини тараб,— бироқ бир планим бор-да.

— *Қани, эшитайлик,*— қизиқсинди Собир.

— *Авиацияга кирмоқчиман, ҳарбий авиацияга,*— деди Эгамберди гердайиб... *Ҳали дунёда Черчилл бор, буни унутманг сира...*

— *Ҳа, иккинчи фронтни қиссасида яшириб келган ўғримми?*— жаҳлдан хириллаб қўйди Собир (Ойбек).

4. Кўчирма гапда ўзга шахснинг хаёли, фикри ҳали айтишга улгурмаган ёки ўз-ўзига қилган мурожаати ифода қилинган вақтларда ремарка автор баёнининг конструктив қисмини ташкил қилганлиги янада яққол кўзга ташланади. Мисол: *Пастда, сўри остида Йўлдошев билан сўзлашаётган Уктам ялт этиб орқасига, ғарчиллаган эшикка қаради, унинг юраги бир зум ўйнаб кетди: «Бизнинг суҳбатдан зерикдимми, нега уйга яширинди?»— деган савол кечди фикрида* (Ойбек).

5. Ёзувчи персонаж нутқини алоҳида сатрдан ажратмай ўз баёни ичида бериши ҳам мумкин. Бундай вақтда кўчирма гап автор баёнининг бир қисмига айланади, автор баёни ва ремарка бир-бирига қоришади. Мисол: *Фозил Иванович тракторни тўхтатди. Мавлон ака Бердиқуловга одам юборди. У келгач, кўплашиб, зўрға Салим акани карта чеккасига чиқардилар. У ловиллаб, ёнар: «Мен жавобгар эмас, жавобгар эмас, ишламайман, ҳосилотликни ҳам Ботир қилсин» дерди. Аммо универсалнинг гулдираши унинг овозини босиб кетмоқда эди.*

Шундай қилиб, ремаркалар ўзаро ва шунингдек автор баёни билан ҳам грамматик, ҳам мазмунга кўра боғланган бўлади. Аслида ремарканинг ўзи ҳам автор

баёнининг бир қисмини ташкил қилади, бироқ махсус функция юклатилганлиги, кўчирма гапни изоҳлаб келиши билан ундан фарқ қилади. Бундан ташқари составида сўзлашув феъллари ёки улар ўрнида келадиган феълларнинг бўлиши билан ҳам ёзувчи текстидан ажралиб туради. Чунки кейинги кўчирма гап шу феълга тегишли бўлади. Ремарка автор баёнидаги бошқа гаплардан тугал мазмун ва интонацияга эга эмаслиги билан ҳам фарқланади. Тугалликни ремаркада кўчирма гап таъминлайди. Ремарка (бош гап эргаш гап орқали изоҳлангани, тўлдирилгани каби) кўчирма гап орқали тўлдирилади. Аммо кўчирма гап билан эргаш гапларнинг муносабатга киришуви ҳар хил. Кўчирма гапли конструкция компонентларининг муносабати ўзаро тобеланиш характериға эга бўлиши билан қўшма гап компонентларининг алоқасидан фарқ қилади. Бундай ўзаро тобеланиш фақат кўчирма гапли конструкцияларға хос грамматик ҳолатдир.

*   *
                 *
                 *   *

1. Ўзга гапли конструкциялар ўзбек тилшунослигида эндигина ўрганилаётган синтактик категориялардандир. Бу категорияни ўрганиш назарий ва практик аҳамиятға эга бўлиб, шаклан бир хилдаги синтактик бутунликларни тўғри баҳолашға хизмат қилади.

2. Ўзга гап грамматик термин сифатида одатдаги ўзлуғавий маъноси (бошқа, ўзиники бўлмаган)дан фарқ қилади. Ўзга гап грамматик термин сифатида автор ёки ёзувчи баёнигача истемолда, коммуникацияда бўлган ва иккинчи марта қайта қўлланаётган, реализация қилнаётган барча турдаги гапларни англатади. Шунинг учун ҳам ўзга гап функциясида нафақат бошқаларнинг гапи, балки авторнинг ўзи томонидан илгари айтилган гаплари ҳам қўлланиши мумкин.

3. Ўзга гапли конструкциялар ўз синтактик қурилиши, нутқдаги функцияси, хилма-хил вариантларға эга эканлиги, икки хил нутқий қатлам — ўз ва ўзга гаплардан ташкил топганлиги, қўшалоқ интонация (дарак — ундов, дарак — буйруқ, дарак — сўроқ) орқали ифода қилиниши билан шаклан содда гап (*Тезроқ юринг деган овоз эшитилди*)ға, шунингдек қўшма гап (*Ра-*

ҳима деди: «Ҳозир борамиз»)га ўхшаса-да, алоҳида мустақил конструкцияни ташкил қилади.

4. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ўзга гапларнинг олти хил (кўчирма, ўзлаштирама, тематик, билатерал, чоғиштирма ва аралаш) тури мавжуд. Ўзга гапнинг бу турлари автор баёнига махсус гаплар — ремаркалар орқали киритилади. Шунинг учун барча ўзга гапли конструкцияларда иккала компонент — ўзга гап ва ремарканинг мавжудлиги зарурий белгилардан ҳисобланади. Ўзга гап ва автор гапи — ремарка тушунчалари конструкция составидагина юзага келади. Конструкциядан ташқарида ўзга гап ҳам, автор гапи ҳам ўз моҳиятини йўқотади.

5. Кўчирма гапли конструкциялар ўзга гапли конструкцияларнинг энг кўп қўлланадиган ва хилма-хил кўринишга эга бўлган тури бўлиб, асосан, бадий адабиётда қўлланади ва асар қаҳрамонлари образини тўлақонли тасвирлаш учун хизмат қилади. Кўчирма гапли конструкция орқали ўзгаларнинг гапи, нутқи барча хусусиятларини сақлаган ҳолда ўқувчига етказилади.

6. Кўчирма гаплар автор баёнига жуда ҳам хилма-хил семантикага эга бўлган нутқ феъллари орқали киритилади. Нутқ феъллари ўрнида бошқа феъллар ремарка составида қўлланганда, улар нутқ феълига хос грамматик хусусиятга эга бўладилар. Бошқа нутқ маъносига эга бўлмаган феълларнинг кўчирма гапларни бошқарувчи ремаркадаги иккала мустақил гап бўлаги маъноларининг бирлашиши натижасида юзага келади.

Чоғиштиринг:

У кулиб деди: «Хўш, қаяёққа?»

У кулди: «Хўш, қаяёққа?» кулмоқ феълнинг кесим вазифасида келиб, кўчирма гапни бошқаришида интонация катта роль ўйнамоқда.

7. Кўчирма гапли конструкциялар субъектга муносабатига кўра: ўзга нутқни ифодаловчи ва сўзловчининг ўз сўзларини ифодаловчи конструкцияларга ажралади. Ўзга нутқ ифодаловчи конструкциялар энг кўп тарқалган грамматик бутунлик бўлиб, ўз функциясига кўра: шахс нутқини ифодаловчи ва предмет-нарсга «нутқи»ни ифодаловчи турларга бўлинади. Иккинчиси бадий асарда эмоционаллик, экспрессивликни ошириш учун ишлатилади.

8. Кўчирма гапли конструкция компонентларининг ўрни ҳозирги ўзбек адабий тилида барқарор эмас. Кўчирма гап мазмунига ҳалал етказмаган ҳолда ремаркадан олдин, кейин ёки ўртасида, икки ёнида келиши мумкин. Кўчирма гап позицияси интонация ва ремарканинг грамматик ҳолатига таъсир қилади, холос. Автор гапи кўчирма гапдан кейин келганда, одатда, кесим эгадан олдин келади. Эга — кесимнинг бундай ўрин алмашинуви кўпчилик грамматикаларда инверсия ҳодисаси деб қаралади. Бизнингча, бу кўчирма гапли конструкциянинг ички қонуниятидан келиб чиққан муайян тартибдир.

9. Кўчирма гаплар ўз лексик составига кўра қуйидаги турларга эга бўлади. 1) Адабий тил нормасига тўғри келадиган конструкциялар, 2) диалектга хос сўзлари бўлган конструкциялар, 3) бошқа тилга тааллуқли бўлган кўчирма гапи бўлган конструкциялар, 4) бошқа тил элементи қўлланган конструкциялар, 5) айрим шахсгагина хос талаффуз нормаси ўз аксини топган компонентлар, 6) мақол ва ҳикматли сўзлардан ташкил топган кўчирма гапли компонентлар.

10. Кўчирма гап формасида ўзгаларнинг айтилган ёки ёзилган гаплари, авторнинг ўзи томонидан илгари айтилган гаплар, шунингдек, ҳали айтилмаган, фақат айтишга мўлжал қилинган гаплар қўлланилади. Кўчирма гап шу гап тегишли бўлган шахс номидан берилди ва автор баёнидаги гаплардан ўз юмуқ конструкцияси билан ажралиб туради. Кўчирма гап составидаги ундалма, ундов, кириш сўзлар, шахс қўшимчалари уни характерловчи воситалар ҳисобланади.

11. Кўчирма гапли конструкция структурасига кўра 3 асосий турга: содда, қўшма, мураккаб кўчирма гапли конструкцияларга бўлинади. Содда конструкциялар ўз навбатида: а) автор текстига муносабатига кўра: мустақил ва номустақил; б) компонентлар миқдорига кўра: бир компонентли ва кўп компонентли; в) грамматик қурилишга кўра: соф ва грамматикалашган; г) компонентларнинг қўлланишига кўра: тўлиқ ва тўлиқсиз турларга бўлинади.

АДАБИЁТ

- Маркс Карл, Энгельс Фридрих. Танланган асарлар, икки томли, Тошкент, Ўздавнашр, 1959.
- Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг Программаси, Тошкент, «Ўзбекистон», 1970.

* * *

- Абдуллаев А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўчирма гапли конструкцияларнинг ўрганилиш тарихига оид. Материалы XII научно-теоретической конференции Бухарского госпединститута, Ташкент, 1967.
- Абдуллаев А. Конструкция с прямой речью и сложное предложение. Материалы XIII научно-теоретической конференции Бухарского госпединститута, Ташкент, 1969.
- Абдуллаев А. Кўчирма гапли конструкция компонентларининг ўзаро муносабати. Самарқанд Давлат университетининг асарлари, 227-сон, 1971.
- Абдуллаев А. Кўчирма гап ва унга боғлиқ терминлар, Ж. «Ўзбек тили ва адабиёти», 3-сон, 1971.
- Абдуллаев А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ремарка турлари. Ж. «Ўзбек тили ва адабиёти», 2-сон, 1977.
- Абдуллаев А. Э. О трансформации компонентов сложноподчиненных предложений, журн. «Советская тюркология», 1973, № 6.
- Абдуллаев Ф. Адабий тилнинг функционал ривожланиши масалалари, «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1974, 5-сон.
- Абдурахмонов Ф. Қўшма гап синтаксиси асослари, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1958.
- Абдурахмонов Ф. ва Маърупов А. Ўзбек тилидан қўлланма, Тошкент, Уқувпеднашр, 1958.
- Абылкаев А. Семантико-грамматическая природа глагола «де» в современном казахском языке, Алма-Ата, 1962.
- Амиров Р. Особенности синтаксиса казахской разговорной речи, Алма-Ата, 1972.
- Ардентов Б. П. Мысль и язык, Қишинев, 1965.
- Асқарова М. Қўшма гапларнинг кўчирма гапли тури ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, № 1.
- Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов, М., 1966.

- Аҳмедов А. Бадий асар тилини ўрганиш ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1960, № 3.
- Балакаев М. Б. Современный казахский язык, Синтаксис словосочетаний и простого предложения, Алма-Ата, 1959.
- Баскаков Н. А. Структура простого предложения в тюркских языках, Труды Института языка и литературы АН КиргССР. Вып. VI, 1956.
- Балин Б. М., Колосова Л. И. Прямая речь как оформитель значения предельности действия в немецком языке, Ученые записки Калининского педагогического института, т. 86, 1971.
- Бетловская В. Е. Отношения автора к речи персонажей, «Известия АН СССР». Сер. литературы и языка, т. XXVIII, вып. 6, 1969.
- Бабаева А. Неполные предложения в современном узбекском литературном языке, АКД, Ташкент, 1968.
- Вагапова М. Глагол «де» в современном киргизском языке, АКД, М., 1964.
- Валимова Ф. В. О типах ответных предложений, Ученые записки Ростовского пединститута, 1956.
- Валимова Г. В. О сочетаемости повествовательных, вопросительных и побудительных предложений в составе сложносочиненного предложения, Труды первой научно-методической конференции Московского зонального межвузовского объединения кафедр русского языка пединститутов, М., 1961.
- Вальков П. В. Некоторые синтаксические особенности диалогической речи, Л., 1955.
- Вещилова В. Ф. Флаголы движения в турецком языке. В сб.: «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. IV, М., 1962.
- Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса, изд. МГУ, 1958.
- Виноградов В. В. О теории художественной речи. М., 1971.
- Виноградов В. В. О языке художественной литературы, М., 1959.
- Виноградов В. В., Дешериев Ю. Д. и др. Вопросы развития литературных языков народов СССР, Алма-Ата, 1964.
- Виноградов В. В. Стилистика и теория поэтической речи, М., 1963.
- Винокур Т. Г. О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи в современном русском языке, АКД, М., 1952.
- Власов А. К. Прямая, косвенная и полупрямая речь в русском языке, Тезисы докладов АН ТаджССР, Душанбе, 1958.
- Владимирова В. Л. Путь к нулю, М., 1963.
- Волошилов В. Н. Марксизм и философия языка, Л., 1930.
- Всеволодский-Генгросс В. Н. Теория русской интонации, М., 1922.
- Гавриленко М. А. Роль диалектизмов в произведениях М. Горького при стилизации крестьянского диалога, Ученые записки Горьковского госпединститута им. Лобачевского, вып. 44, сер. филологических наук, Горький, 1957.
- Гаджиева Н. З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков, АДД, М., 1973.
- Гаджиева Н. З. К вопросу о методике изучения истории тюрк-

- ских языков (на материале синтаксических конструкций)
В кн.: «Тюркологические исследования», 1963.
- Гаджиева Н. З. Тюркское языкознание за пятьдесят лет, «Советская тюркология», 1972, № 6.
- Гаджиева Н. З., Коклянова А. А. Глаголы речи в тюркских языках, В сб. «История развития лексики тюркских языков», М., 1961.
- Галкина-Федорук Е. М. Современный русский язык, М., 1964.
- Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка, М., 1952.
- Герасимов Г. Косвенно-прямая речь, Ученые записки, т. 248, 1968.
- Гудиева Р. К. Разнофункциональные компоненты предложения, Баку, 1974.
- Демесинова Н. Х. Развитие синтаксиса современного казахского языка, Алма-Ата, 1974.
- Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков, М., 1962.
- Дмитриев Н. К. Глаголы речи в языках тюркской группы. Глаголы мышления, глаголы действия, глаголы движения. В сб.: «Очерки по методике преподавания русского и родного языка в татарской школе», М., 1952.
- Дониёров Х. ва Мирзаев С. Сўз санъати, Тошкент, Узадабийнашр, 1962.
- Закиев М. Синтаксический строй татарского языка, АДД, Казань, 1963.
- Иванов С. Н. Очерки по синтаксису узбекского языка, Л., 1959.
- Иванчикова Е. А. О принципах изучения синтаксической композиции художественного текста, ИВАН, 1974, № 1.
- Иванчикова Е. А. О развитии синтаксиса русского языка в советскую эпоху. См.: «Развитие синтаксиса современного русского языка», М., 1966.
- Ильенко С. Г. К вопросу о принципах анализа речи персонажей. «Ученые записки», т. 104, Л., 1955.
- Инфантова Г. Г. Грамматические признаки несобственно-прямой речи в современном русском языке, Ростов-на-Дону, 1962.
- Исраилов Р. Чужая речь в современном узбекском литературном языке, АКД, Ашхабад, 1971.
- Казем-бек М. Общая грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1846.
- Калугина Е. И. Несобственно-прямая речь в современном английском языке: «Иностранные языки в школе» журналы, 1950, № 5.
- Курбатов Х. Прямая, косвенная и несобственно-прямая речь в татарском языке. АКД, Казань, 1954.
- Кодухов В. И. Способы передачи чужой речи в современном русском языке, Л., 1957.
- Кодухов В. И. Способы передачи чужой речи в современном русском языке второй половины XVIII в., Л., 1953.
- Кодухов В. И. Способы передачи чужой речи в русском языке, Ученые записки госпединститута им. Герцена, Т., 104, Л., 1955.
- Козловский П. О сочетании предложений прямой и косвенной речи в русском языке, Филологические записки. Вып. IV—V, Воронеж, 1890.
- Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. АН СССР, М.—Л., 1960.

- Кононов А. Н. Тюркская филология в СССР, 1917—1967, М., 1968.
- Кулагин А. Ф. О категориальной принадлежности конструкций с прямой речью. В кн.: «Материалы 12 межвузовской зональной конференции языковедов», Ульяновск, 1968.
- Кулагин А. Ф. Конструкции с прямой речью, «Русский язык в школе», 1961, № 1.
- Ковалев В. А. К характеристике авторской речи Гоголя, РЯШ, 1959, № 2.
- Кулиев Г. К. Семантические группы глаголов, «Советская тюркология», 1975, № 3.
- Кульмагамбетова Б. Б. Аффиксальное образование глаголов в современном казахском языке, АКД, Алма-Ата, 1955.
- Майская Е. Л. К вопросу о взаимодействии авторской речи и речи персонажей, «Иностранные языки в школе», 1954, № 4.
- Мелиоранский П. М. Краткая грамматика казахско-киргизского языка, ч. II, Спб, 1897.
- Милых М. К. Побудительные предложения в русском языке, Ростов-на-Дону, Ученые записки Харьковского университета, Труды истфилфака, т. XXII, вып. 4, изд. Харьковского университета, 1954.
- Милых М. К. Синтаксические особенности прямой речи в художественной прозе, Харьков, 1956.
- Милых М. К. Прямая речь в художественной прозе, Ростов-на-Дону, 1958.
- Милых М. К. Конструкция с прямой речью как синтаксическая единица, НДВШ, Филол. науки, 1961, № 4.
- Милых М. К. Конструкции с прямой речью в русском языке, АДД, 1962.
- Милых М. К. Прямая речь в современном русском литературном языке. В кн.: «Научная конференция, посвященная 80-летию университета», вып. I, Ростов-на-Дону, 1949.
- Микитенко П. М. Речевая характеристика Павла Власова. Ученые записки Астраханского пединститута, т. 6, вып. I, 1957.
- Мирзаев М. ва бошқалар. Ўзбек тили, Тошкент, 1966.
- Мирзаев М. Гапда сўзлар тартиби, Тошкент, 1955.
- Михайлова В. С. Нетипизированная форма конструкций с прямой речью в современном русском языке, Филологический сборник, вып. VIII—IX, 1968.
- Михайлова В. С. Конструкции с прямой речью как синтаксическое целое. Филологический сборник, вып. I, 1963, Алма-Ата.
- Михайлова В. С. Конструкции с прямой речью как сложное синтаксическое целое, вып. I, Филологический сборник, Алма-Ата, 1963.
- Михлина М. Л. Из наблюдений над синтаксисом диалогической речи, АКД, Л., 1955.
- Мураталиев М. Прямая и косвенная речь в киргизском языке, Фрунзе, 1954.
- Мурзин Л. Н. Чужая речь и ее типология, Ученые записки Пермского университета, 1969, № 192.
- Назарова Х. Эски ўзбек ёзма ёдгорликлариди кўчирма гапларнинг қўлланиши, Тошкент, 1959.
- Немец Г. П. О порядке слов в конструкциях с прямой речью, Краснодар, 1966.
- Новиков Ю. С. К вопросу о индивидуализации речи персонажей

- в реалистической драме, Проблемы реализма и художественной прозы, вып. 1, Львов, 1961.
- Нурмаханова А. Н. Типы простого предложения в тюркских языках, Ташкент, 1965.
- Орлова М. Н. Из наблюдения над синтаксическими соотношениями смежных реплик, Ученые записки Башкирского университета, Уфа, 1964, т. 18, серия филологических наук, № 18.
- Орлова М. Н. Неполные предложения в ответных репликах диалога. Ученые записки Башкирского университета, вып. 29, 1968, № 12.
- Отин Е. С. О субъективных формах передачи чужой речи, РЯШ, 1966, № 1.
- Поцелуевский А. П. Основы синтаксиса туркменского языка, Ашхабад, 1943.
- Прохорова В. Н. Диалектизмы в языке художественной литературы, М., 1957.
- Поспелов Н. С. Несобственно-прямая речь и формы ее выражения в художественной прозе Гончарова 30—40-х годов, материалы и исследования по истории русского литературного языка, т. IV, М., 1967.
- Поспелов Н. С. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры, «Доклады и сообщения Института русского языка АН СССР», вып. 2, М., 1948.
- Рахманбердиев К. Глаголы зрительного восприятия в узбекском языке, АҚД, Ташкент, 1969.
- Рзаев С. А. Семантические разряды глагола в современном азербайджанском литературном языке, АҚД, Баку, 1970.
- Распопов И. Очерки по теории синтаксиса, Воронеж, 1962.
- Руднев А. Г. Синтаксис осложненного предложения, М., 1959.
- Святогор И. П. О некоторых особенностях синтаксиса диалогической речи в современном русском языке, Калуга, 1960.
- Святогор И. П. Типы диалогических реплик, М., 1967.
- Серкова Н. И. Сверхфазовое единство как функционально речевая единица, АҚД, М., 1968.
- Современный русский язык, Синтаксис, М., 1958.
- Современный русский язык, II, М., 1964.
- Соколов Л. Несобственно-прямая речь как способ повествования, АҚД, Томск, 1962.
- Сорокин Ю. С. К вопросу об основных понятиях стилистики, «Вопросы языкознания», 1954, № 2.
- Степанова Е. М. Способы передачи чужой речи в северных народных сказках, М., 1956.
- Сайтбатталов Г. Г. Синтаксис сложного предложения башкирского языка, АДД, Баку, 1963.
- Строева Т. В. Модальность косвенной речи в немецком языке, АДД, Л., 1951.
- Тагизаде Х. Прямая и косвенная речь в азербайджанском литературном языке, Труды АПИ, т. 4, 1963.
- Тенишев Э. Р. Глаголы движения в тюркских языках, В сб.: «Историческое развитие лексики тюркских языков», М., 1961.
- Тованец П. В. Суждение и его типы, М., 1953.
- Убрятова Е. И. Исследование по синтаксису якутского языка, М.—Л., 1950.

- У х а н о в Г. П. Типы предложений разговорной речи соотносительно со сложными синтаксическими единицами, В кн.: «Развитие синтаксиса современного русского языка», М., 1966.
- Ф и г у р о в с к и й И. А. О трактовке предложений с прямой и косвенной речью, В кн.: «Вопросы русского языка и методики его преподавания», Курск, 1960.
- Ф и р д а у с С. А. «Демоқ» ли бирикмалар пунктуацияси, «Совет мактаби», № 11, 1966.
- Х а л и к о в К. Глаголы движения в узбекском языке, АКД, Самарканд, 1967.
- Х а м з и я Г. Қ. Элементы несобственно-прямой речи в бессоюзных предложениях прерывистой структуры, Ученые записки Казанского университета, вып. 77, 1970.
- Х м е л о в с к а я Т. А. Способы передачи чужой речи в говорах Цимлянского района Каменской области, Ученые записки Ростовского пединститута, вып. 4 (14), Ростов-на-Дону, 1955.
- Ч у м а к о в Г. М. Прямая речь в современном русском языке, Киев, АКД, 1953.
- Ш а р и п о в М. Синтаксические функции дееспричастия «де» в узбекском языке, АКД, 1959.
- Ш а р и п о в М. Узбек тилида кўчирма ва ўзлаштира гап, Тошкент, 1955.
- Ш в е д о в а Н Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи, М., 1960.
- Ш в е д о в а Н. Ю. К изучению русской диалогической речи.— Реплики.— Повторы. «Вопросы языкознания», 1956, № 2.
- Ш л и к о в а М. А. О диалогической речи в художественном произведении, Ученые записки Липецкого пединститута, вып. 3, 1963.
- Ш о а б д у р а х м о н о в Ш. Ойбек романларининг тили ва стили, «Шарқ юлдузи» журналы, 1955, № 10.
- Ш у м и л о в Н. Ф. Стилистические функции авторских слов в конструкциях с прямой речью, «РЯШ», 1959, № 2.
- Щ е р б а Л. В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании, «Известия АН СССР», сер. отд. общ. наук, 1931, № 1.
- Щ е б о л е в а И. И. Функции и синтаксическое строение ремарок в драматических произведениях. В кн.: «Тезисы докладов научно-теоретических конференций по вопросам филологии», Ростов-на-Дону, 1961.
- Ю д и н А. А. Об элементах диалектики в предложении. Сб. «Вопросы русского языкознания», Рязань, 1962.
- Ғ о з и е в Х. Узбек тили грамматикаси, II, Синтаксис, 1941.
- Ғ у л о м о в А. ва А с қ а р о в а М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1961.
- Ҳ а к и м о в М. Ёзувчи ва халқ тили, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1971.
- Ҳ о ж и е в А. Фезъл, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1973.
- Ҳ о ж и е в А. Узбек тилида кўмакчи феъллар, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1966.
- Ҳ о з и р г и ўзбек адабий тили, II қисм. Синтаксис, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1966.

МУНДАРИЖА

Кириш	
Кўчирма гапли конструкциялар	10
Грамматик характеристика	10
Кўчирма гапли конструкция ва қўшма гап	10
Кўчирма гапли конструкцияларнинг структурасига кўра турлари	10
Кўчирма гапларни бошқарувчи феъллар ва уларнинг лексик-семантик характеристикаси	10
Кўчирма гапли конструкция компонентлари ўртасидаги лексик-грамматик муносабатлар	10
Кўчирма гапли конструкция ва унинг автор баёнига муносабати	10
Кўчирма гапли конструкция составидаги ремаркаларнинг функционал турлари	10
Кўчирма гапли конструкцияларнинг лексик состави	10
Кўчирма гапли конструкцияларда сўз тартиби	82
Илова кўчирма гапли конструкциялар	85
Тўлиқсиз кўчирма гапли конструкциялар	91

На узбекском языке

Ахмед Бузрукович Абдуллаев

КОНСТРУКЦИИ С ПРЯМОЙ РЕЧЬЮ В СОВРЕМЕННОМ УЗБЕКСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

*Серго Оржоникидзе номидаги Бухоро Давлат педагогика институти илмий совети томонидан
нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир *Д. Мўминова*
Рассом *П. Н. Хапилин*
Техмуҳаррир *В. М. Тарахович*
Корректор *М. Қамбарова*

ИБ № 556.

Теришга берилди 13/VI-1978 й. Босишга рухсат этилди 28/VI-1978 й. P0839.
Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитур. Юқори босма.
Шартли босма л. 5,88 Ҳисоб-нашриёт л. 5,8. Тиражи 1000. Заказ 130.
Баҳоси 85 т.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти 79.
Нашриёт адреси: Тошкент, 700047, Гоголь кўчаси, 70.